

Nikola Račić

PRILOG ISTORIJI VRŠAČKIH JEVREJA

Apstrakt: Ovde je opisana u kratkim crtama, istorija jevrejske zajednice u južno-banatskom gradu Vršcu u vreme od 1716-1941. god., kada je najveći deo te populacije uništen. Poseban naglasak stavljen je na verski deo prošlosti, tj. na dolazak prvih rabina i njihovu delatnost.

Ključne reči: Jevreji, rabini, Vršac, Banat, Tagore.

Podaci o prošlosti Jevreja na prostoru Panonije datiraju još iz rimskog vremena, o čemu svedoče arheološki nalazi. Međutim, period do turske vladavine u Banatu, kao i za vreme turske vlasti (1552-1716), ostaje nedovoljno proučen zbog nedostatka pisanih dokumenata iz tog vremena. U Pančevu je zabeleženo postojanje jevrejske zajednice 1496. godine¹, a u Temišvaru je postojala velika sefardska zajednica koja je dočekala austrijsko zauzimanje grada 1716. godine, bitno umanjena zbog iseljenja većeg broja temišvarskih Jevreja ka unutrašnjosti Balkanskog poluostrva. Između 1552. i 1716. godine, doselio se veliki broj španskih Jevreja u Temišvar, gde su ih turske vlasti dobro prihvatile. Najstariji sačuvan nadgrobni spomenik na jevrejskom groblju u Temišvaru je iz 1636. godine².

Vršac je za vreme turske vladavine administrativno pripadao Temišvarskom vilajetu, a vršački Jevreji spadali su u nadležnost jevrejske zajednice u Temišvaru. Prema jednom dokumentu o prikupljanju poreza iz 1636. godine, koji se čuva u državnom trezoru turskog arhiva u Istanbulu, pominje se u Vršcu Juda ben Moses, Jevrejin, koji je tada živeo u Vršcu i plaćao porez obavezan za sve nemuslimane u Otomanskom car-

¹Pavle Šosberger, *Istorija Jevreja u Vojvodini*, N.Sad 1998.

²Jakob Singer, *Adata a Banati Zsidok Torten*, Budapest 1905.

stvu³. Turski putopisac Evlija Čelebija ovako opisuje Vršac tog vremena: „...grad je vojvodstvo u vilajetu temišvarskom ... Današnji mu je grad (Kula) podignut na jednom visokom brdu i diže se nebu pod oblake. To je jedna krasna i jaka tvrđava, bademastog oblika, sazidana od kamena ... Na strani koja gleda na Kulu, u donjoj palanci ima 300, koje velikih koje malih kuća, prostranih i bogatih, pokrivenih daskama. Ima tri islamske bogomolje... Ima jednu medresu, jednu tekiju, dve osnovne škole, jedno javno kupatilo, dva hana, 110 dućana i tri česme koje gase žed... Sve ulice su prilično peskovite, te s toga ima malo kaldrme. Sa istočne strane sve do starovremenske tvrđave, brda su pokrivena vinogradima. Zahvaljujući prijatnoj klimi stanovništvo je zdravo. Rumeno grožđe im je ukusno. Voda im je međutim prilično krečna, to jest pomalo slano-gorka. Stanovnici su pritom bogati trgovci i vole strance. Ovde vlada vrlo velika jeftinoća i obilje. Ima neobično mnogo dece”⁴.

Dakle, prvi Jevreji stanovnici Vršca bili su sefardskog porekla. Aškenaski Jevreji počeli su da se doseljavaju u Vršac nakon sklapanja Požarevačkog mira, 1717. godine, kada je Banat ponovo postao sastavni deo Austrije. Na osnovu spiska sahranjenih na jevrejskom groblju u Vršcu⁵ saznajemo da su tu živjele sefardske porodice: Agular, Asiel, Baruh, Bencion, Daniel, Ezra, Kalderon, Konfino, Merkado, Ponti, Rafael, Šomlo.

Krajem 17. veka princ Eugen Savojski potisnuo je Turke sa ovih prostora (1686g), ali Karlovačkim mirom 1699. godine, Vršac je ponovo vraćen u posed Turske. Godine 1716. austrijska vojska osvaja Temišvar a 1717. godine i Vršac. Vršac postaje sresko mesto u sastavu Tamiškog Banata čije je sedište u Temišvaru⁶. Austrijska vojska je u Temišvaru zatekla 144 člana nekada brojne i velike jevrejske zajednice⁷. Veliki broj temišvarskih Jevreja iselio se u unutrašnjost Balkana povlačeći se zajedno sa turskom vojskom⁸. Austrijske vlasti smatrale su da su sefardski Jevreji više naklonjeni Turskoj (zvali su ih „turski Jevreji”), što je u nekoliko slu-

³P. Šosberger, navedeno delo.

⁴Mala istorija Vršca, *Gradska biblioteka Vršac* 2000.

⁵Spisak je sačinjen 1961. godine kada je odlukom gradskih vlasti jevrejsko groblje u Vršcu (osnovano 1798) porušeno, posmrtni ostaci preneti su u zajedničku grobnicu a manji broj spomenika (nekoliko desetina) preneto je na gradsko groblje u Vršcu, JIM Beograd.

⁶Feliks Mileker, *Vršac u starini*, Vršac 1996.

⁷S. Jordan, *Die keiserliche wirtschaftspolitik im Banat in 18. Jahrhundert*, Beč 1967.

⁸H. Wolf, *Zur Geschichte der Juden im Banat 1716-1876*, Temišvar 1940.

čajeve rezultiralo i optužbama za špijuniranje u korist Turske.⁹ Međutim, sklapanjem Požarevačkog mira 21. jula 1718. i okončanjem Austro-Turkog rata (1716-1718), život u Banatu počeo je da se vraća u mirnodopske uslove. Stanovništvo Banata bilo je opustošeno ratom i raznim bolestima koje su tada harale, što je učinilo da je svaka privredna aktivnost na ovom području zamrla. Želeći da podstakne naseljavanje Banata, austrijska carica Marija Terezija inicira proces kolonizacije Banata nemačkim življem iz Švabije, Lorena i Alzasa. Počevši od 1717. godine, u Banat se doseljavaju i aškenaski Jevreji, uglavnom u Temišvar koji je tada bio administrativni, privredni i vojni centar Banata¹⁰. Iako je doseljavanje Jevreja ograničavano, ipak se uvećala jevrejska zajednica u Temišvaru, i 1728. godine izabran je Volf Mencer za „jevrejskog starešinu“, koji je pored Temišvara bio nadležan i za sve banatske Jevreje¹¹.

Vršac je bio sresko mesto u sastavu Tamiškog Banata. Smešten na rubu Panonske nizije, u podnožju Vršačkih planina, oduvek je bio pogodno stanište za život o čemu svedoče brojne arheološke iskopine. Velike šume, jezera, močvare i plodna zemlja pružale su raznovrsne pogodne uslove za nastanjivanje i život ljudi. Pored toga, istaknuti položaj Vršačkih planina nad celom ravnicom privlačio je mnoge narode da ovde nađu sebi boravište.

Na čelu vršačkih Jevreja u to vreme nalazio se izvesni Šuc (Schutz) sve do 1727. godine, kada su ga naredbom od 20. juna 1727. godine vlasti u Temišvaru smenile pod optužbom da izaziva razdor u tamošnjoj sredini a njegovu dužnost preuzeo je Volf Mencer¹².

⁹H. Wolf, navedeno delo.

¹⁰S. Jordan, navedeno delo.

¹¹F. Mileker, *Geschichte der Juden im Banat 1716-1941*, Vršac 1941, rukopis u Gradskom muzeju Vršac.

¹²Arhiv u Temišvaru, fond Banatske zemaljske administracije, Werschetter Verwalteramt 1717-1754; vidi i: Dr. Lajoš Baroti, *Adattar Delmagyarország XVIII szazadi történetéhez*, Temišvar 1893. Feliks Mileker u svojoj monografiji „*Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*“, Vršac 1886, navodi podatak da je prvi Jevrej evidentiran u Vršcu bio Bernhard Mojses (1766. godine), i taj podatak se često navodi u našoj historiografiji. Međutim, očigledno je Mileker napravio propust ne uzevši u obzir navedenu službenu prepisku vođenu između vršačkih vlasti i administracije u Temišvaru u periodu 1717-1754g (Werschetter Verwalteramt 1717-1754) koju je zajedno sa ostalom arhiviranom dokumentacijom administracije u Temišvaru sabrao i objavio dr Lajoš Baroti pod naslovom „*Adattar Delmagyarország XVIII szazadi történetéhez*“. Pored toga, Milekeru nije bila dostupna ni građa turskih arhiva, tako da u svojim radovima ne pominje prisustvo Jevreja u Vršcu za vreme turske vlasti.

Iako je Jevrejima bilo ograničavano slobodno naseljavanje u provinciji, pojavljuju se povremeno u naseljenim mestima kao trgovci, posredujući u razmeni proizvoda i novca. Tako je zabeleženo da su beogradski Jevreji, Isak i Josif Mojses (Moyses; Moises) 1727. godine putovali i trgovali (uz dozvolu vlasti) po naseljima Tamiškog Banata uključujući i Vršac koji je u to vreme započinjao svoj municipalni i privredni život¹³.

U crkvenim knjigama katoličkog župnog ureda u Vršcu postoji podatak da je 1733. godine, Ana Bošković, Jevrejka iz Vršca, ćerka Sare i Abrahama, prešla u katoličku veru¹⁴. Tih godina zabeleženo je nekoliko slučajeva pokrštavanja u Banatu, što je bio rezultat agresivne propagande katoličke crkve.

Od Jevreja koji su tada živeli u Vršcu pominje se 1734. godine u pomenutim dopisima vršačke uprave upućenim temišvarskoj administraciji i Isak Lebl, po zanimanju trgovac

Jevreji su morali da plaćaju porez za toleranciju, kao i porez za obavljanje zanata ili trgovine, a naplata je vršena pod pretnjom prinudnog iseljenja iz Banata¹⁵. Pošto im je tada bilo onemogućeno posedovanje obradive zemlje i bavljenje poljoprivredom, bavili su se uglavnom trgovinom i zanatstvom, a na tom polju trebalo je izdržati konkurenciju povlašćenih trgovačkih udruženja i netrpeljivog hrišćanskog građanskog staleža¹⁶.

U toku Austro-Turskog rata 1737-1739, Vršac je bio opustošen a stanovništvo je bilo prinuđeno da napusti grad. Pored svega, i epidemija kuge je uzela mnogo žrtava tokom 1739-1740. godine¹⁷.

Među Jevrejima nastanjenim u Vršcu i okolini bilo je i zanatlija bakrorezaca, o kojima su vršačke vlasti 3. avgusta 1741. godine dostavile izveštaj temišvarskoj administraciji¹⁸. Prema ovom izveštaju, bakroresci Jevreji bili su obavezni da plate porez za obavljanje zanata u iznosu od 50 forinti¹⁹. Značajnog udela u prometu bakra imali su u to vreme pojedini

¹³S. Jordan, navedeno delo.

¹⁴F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

¹⁵Rudolf Šteger, *Bela Crkva u 18. i 19. veku*, Novi Sad 1982.

¹⁶S. Jordan, navedeno delo

¹⁷F. Mileker, navedeno delo.

¹⁸Dr. Lajoš Baroti, *Adattar Delmagyarorszag XVIII szazadi történetéhez*, Temišvar 1893.

¹⁹Isto

temišvarski Jevreji kojima je administracija u Temišvaru dozvolila otkup bakra²⁰.

Jevrejska zajednica u Vršcu bila je izložena različitim ćudima državnih vlasti, koje su nastojale da ograniče priliv jevrejske populacije. Tako u dopisu od 20. marta 1742. godine, vršačka uprava pominje naredbu prema kojoj se svi Jevreji iz vršačkog okruga moraju proterati u Temišvar, sa izuzetkom jednog trgovca kojem bi bilo dozvoljeno da ostane u Vršcu²¹. Ne zna se međutim, u kojoj meri je ova naredba bila sprovedena, pošto su već u maju 1746. godine, vršačke gradske vlasti dostavile jedan dokument administraciji u Temišvaru u kome se navodi „finansijska jačina” porodice Jevrejina Bernharda Mojsesa (Moyses, Moises), kao i ostalih Jevreja nastanjenih u Vršcu²². Nije poznato kada se tačno Bernhard Moyses nastanio u Vršcu, ali je sigurno da je to bilo negde oko 1740. godine ili ranije. Naime, Bernhard Moyses je 5. januara 1749. godine platio tolerancijsku taksu u iznosu od 95 fl za period od 1740. do 1746. godine. Pomenuta suma bila je uplaćena kod carske glavne banke²³. Uz dozvolu nadležnih vlasti u Temišvaru, kupio je kuću koja se nalazila u nemačkom delu Vršca. Po zanimanju je bio trgovac raznovrsnom robom a sa njim je u istoj kući živeo njegov brat Markus, zanatlija rukavičar, sa svojom porodicom. Kuća Bernharda Mojsesa bila je mesto okupljanja Jevreja Vršca i okoline²⁴. U vreme za koje se pretpostavlja da se Bernhard Moyses doselio u Vršac, u Temišvaru je na dužnosti rabina (sefardskog obreda) od 1739. godine bio Jakob Moyses, poreklom iz Beograda²⁵. Izvesnog udela u životu Jevreja u Banatu imala je i srodna verska zajednica u Beogradu. Njena aktivnost je zamrla u toku Austro-Turskog rata 1716-1718, kada je najveći deo njenih članova stradao ili se povukao sa Turcima ka unutrašnjosti Balkanskog poluostrva. Ova zajednica nastala je posle pada Beograda pod tursku vlast 1521. godine. Tada se u naselje sklonilo više jevrejskih izbeglica iz Španije, preselivši se iz dotadašnjih utočišta: Carigrada, Soluna, Sofije, Sarajeva i drugih gradova. Turci su ih prihvatili kao trgovce i zanatlije, računajući na njihovo posredovanje prilikom snabdevanja njihovih posada u Ugarskoj. Jevreji su u Beogradu osnovali jednu od svojih

²⁰Isto

²¹Dr. Lajoš Baroti, navedeno delo.

²²Isto

²³Isto

²⁴F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

²⁵J. Singer, navedeno delo.

značajnijih zajednica na Balkanu. Otuda verovatno i poreklo i povezanost članova porodice Mojses²⁶.

Iz službene prepiske vidi se da je državni aparat preferirao da održava kontakt sa jednom osobom koja se nalazila na čelu zajednice. Vršac je u verskom pogledu pripadao Temišvarskom rabinatu a zajednica je imala niže svešteno lice – šahtera, koji je obavljao versku službu i predavao deci veronauku²⁷.

Postoje svedočanstva da su pojedini Jevreji imali izvesnog značaja kao finansijski savetnici i savetodavci na carskom dvoru ili kod ministara zaduženih za ekonomiju i diplomatiju. U 17. i 18. veku takve privilegije imala je mala grupa pojedinaca od čijih je aktivnosti zajednica kao celina imala samo povremeno nekakve koristi. Promene će doneti prava određena zakonom o emancipaciji koja su se odnosila na sve slojeve a ne samo na jednu privilegovanu kategoriju. Međutim, sve do sticanja ovih prava koja će obuhvatiti sve članove zajednice, uticaj i značaj njenih istaknutih pojedinaca biće od velike važnosti za opstanak u teškim vremenima. Kada je reč o Vršcu i Temišvaru, odnosno Tamiškom Banatu tokom 18. veka, teških vremena je zasigurno bilo.

U vreme spomenutog naređenja o proterivanju vršačkih Jevreja izdato je i naređenje da se proteraju svi Jevreji iz Temišvara pod optužbom da su Turski špijuni. Naređenje nije bilo sprovedeno samo zahvaljujući uticaju koji je kod austrijske carice imao baron Mozes Lopez Pereira d'Aguilar (1700?-1759), sefardski Jevrej poreklom iz Španije; Marija Terezija je čak dozvolila da se u grad doseli još pet sefardskih porodica. Baron Aguilar je jevrejskoj zajednici u Temišvaru pored znatnih novčanih priloga poklonio i dve srebrne krune za svitke Tore na kojima je ugravirano njegovo ime²⁸. Interesantno je ovde spomenuti da je u Vršcu živela jedna porodica sa prezimenom Aguilar. Poslednji potomak vršačke porodice Aguilar, Dr Isidor Aguilar, advokat, umro je 17. juna 1941. godine u okupiranom Vršcu, teško oboleo od raka, u danima kada su njegovi sunarodnici bili lišeni osnovnih ljudskih prava i terani na prisilni rad²⁹.

²⁶Isto

²⁷F. Mileker, *Geschichte der Juden im Banat 1716-1941*, Vršac 1941, rukopis u Gradskom muzeju Vršac.

²⁸M. Löwy, *Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár*, Szeged 1890.

²⁹Spisak sahranjenih na jevrejskom groblju u Vršcu, 1961, JIM; Ivan Singer, *My Father's Blessing*, Sydney 2002.

Ich habe dem unten unterschrieben & protestierten...
 zu contabieren, und verhalten quere Capital...
 Summa zu weiselt die Anstalt zu Anstalt...
 Interesse bis zum Jahr 1772...
 gulten und steyern wollen, und sollen dem...
 Am Ende von Mejer Amigo & Söhne...
 Johann Gulland...
 Apotheker Amigo & Söhne...
 Gulland und Gulland...
 in Verschieden...
 Anstalt...
 Gulland...
 Am Ende...
 Am Ende...
 Am Ende...
 Am Ende...

Am Ende Meyses
 Marcus Meyses

Damit wirdt uns ansehlen die Anstalt...
 Anstalt...
 Anstalt...
 Am Ende...
 Am Ende...

Još jedna istaknuta ličnost tog vremena bio je Amigo Meir (Majer), sefardski Jevrej iz Temišvara. Njegov nadimak bio je „Re chico”, odnosno „mali kralj”, koji je dobio zbog svog velikog bogatstva. Imao je mnogo veza u Carigradu i bio je prislan prijatelj barona Agulara. Kada je Agular preko svojih privatnih izvora saznao da se sprema proterivanje Jevreja iz Češke, obratio se pismom Amigo Meiru za pomoć, moleći ga da ode u Carigrad i iskoristi svoj uticaj kako bi pomogao svojim sunarodnicima kojima je pretila opasnost izгона. Amigo Meir je otišao u Carigrad i uspeo da ubedi sultana da pošalje specijalnog izaslanika koji će carici Tereziji predati sultanovo pismo. Zahvaljujući ovoj intervenciji Marija Terezija je ukinula dekret o proterivanju Jevreja³⁰

Bernhard Mojses koji je u to vreme bio najimućniji i najuticajniji među vršačkim Jevrejima održavao je poslovne i prijateljske veze sa Amigo Meirom. O ovome svedoči ugovor sklopljen 1768. godine u Vršcu između Bernharda i Markusa Mojsesa i firme „Amigo Meir i sinovi”³¹. Prema ovom ugovoru Bernhard Mojses i njegov brat Markus se obavezuju na izmirenje dugovanja u iznosu od 16000 forinti., što je za ono vreme bila prilično velika suma.

Bila su to teška vremena za Jevreje koji su tada živeli u Vršcu. Opasnost od izгона bila je stalno prisutna, premda je zahvaljujući ličnom uticaju ovih pojedinaca otklonjena za neko vreme. Izmišljene optužbe za „ritualna ubistva” stalno su prosleđivane vlastima, da bi stvar konačno kulminirala u decembru 1753. godine. Naime, 18. decembra 1753., vršačke vlasti obavestile su administraciju u Temišvaru, da je vršački šahter zajedno sa još jednim Jevrejinom izvršio „ritualno ubistvo” jednog šestogodišnjeg dečaka katoličke veroispovesti, te da su obojica Jevreja uhapšeni i stavljeni u zatvor³². Može se pretpostaviti kakvu je reakciju kod ostalog stanovništva u Vršcu izazvalo saznanje o ovom ritualnom ubistvu koje je navodno počinio jevrejski sveštenik. Sigurno da je bilo potrebno opet pokretati lične veze i moliti kod vlasti u Beču da se ceo slučaj ispita i utvr-

³⁰Franco, *Essai sur l'Histoire des Israélites de l'Empire Ottoman*, str. 121; A. von Zemlinsky, *Gesch. der Türkisch-Israelitischen Gemeinde zu Wien*.

³¹Gradski muzej Vršac, reg. br. 2929; Pored činjenice da je prava retkost pronaći arhivski materijal iz tog vremena (veliki deo arhivske grade vršačkog magistrata koji se čuvao u Arhivu Bele Crkve uništen je u toku II sv. rata) važnost ovog dokumenta ogleda se i u tome što nam ukazuje na povezanost koja je postojala između istaknutih Jevreja Vršca i Temišvara kao i na obim njihovih poslovnih aktivnosti.

³²F. Mileker, *Geschichte der Juden im Banat 1716-1941*, Vršac 1941, rukopis u Gradskom muzeju Vršac.

di prava istina. Deset dana nakon hapšenja šahtera i njegovog navodnog saučesnika, administracija u Temišvaru dopisom od 28. decembra 1753., obaveštava vršačku upravu da udovolji svim nalogima koje će doneti administrativni savetnik Kostka u vezi sa ovim slučajem³³. Istraga je dvorskom naredbom od 15. marta 1754. godine obnovljena, i pokazalo se da ništa od pomenutih optužbi nije bilo istinito. Dvorskim reskriptom od 9. aprila 1754., naloženo je administraciji u Temišvaru da se ova dvojica Jevreja puste na slobodu³⁴.

Ove izmišljene optužbe, zasnovane na praznoverju, imale su za cilj stvaranje neraspoloženja prema Jevrejima i sprečavanje njihovog naseljavanja. Ipak, posle svih ovih nedaća vršačka jevrejska zajednica uspela je da opstane što se vidi iz jednog izveštaja temišvarske administracije u kome se konstatuje „finansijska jačina“ Bernharda Mojsesa i „njegovih sunarodnika“. Takođe, navodi se i da vršački Jevreji imaju sinagogu u kojoj održavaju bogoslužjenja³⁵.

Za vršačke Jevreje, kao i za sve Jevreje u Banatu, bio je nadležan jevrejski starešina u Temišvaru, koji je sakupljao dažbine prema državi i upućivao u državnu blagajnu, a preko njega su prolazile i sve molbe upućivane državnim vlastima. U verskom pogledu bili su u nadležnosti rabina u Temišvaru sve do 1873. godine kada je osnovan rabinat u Vršcu³⁶.

Banatski Jevreji su se u XVIII veku uglavnom bavili trgovinom i zanatstvom, sve dok im Josif II nije dozvolio da uzimaju u zakup krčme i mesare i da se bave zemljoradnjom. Trgovinu kod Jevreja posebno je regulisao „*Banater Juden Ordnung*“ izdat 1776. godine. Prema ovim odredbama prodajom namirnica nisu mogli da se bave. Van gradova torbarenje je bilo zabranjeno, dok poseta državnim i nedeljnim vašarima nije bila zabranjena. Trgovci u pojedinim naseljima nastojali su svim silama da se Jevrejima zabrani posećivanje državnih i nedeljnih vašara, da se spreči da se u njihovoj sredini nastane jevrejski trgovci, budući da su u njima videli opasne konkurente³⁷.

³³Arhiv u Temišvaru, fond Banatske zemaljske administracije, Werschetzer Verwalteramt 1717-1754.

³⁴F. Mileker, navedeno delo.

³⁵Arhiv u Temišvaru, fond banatske zemaljske administracije, izveštaj za godinu 1766; F. Mileker, *Geschichte der Juden im Banat 1716-1941*, Vršac 1941, rukopis u Gradskom muzeju Vršac

³⁶F. Mileker, navedeno delo; Dr Zvi Asaria, *Istorija Jevreja u Jugoslaviji*, 1993, (hebrejski).

³⁷Dr Antal Hegediš, *Banatski Jevreji u doba Josifa II*, Arhivski pregled, 1986, sv. 1-2

Prva generacija banatskih Jevreja koji su živeli u manjim mestima bila je prilično siromašna, jer su na ukorenjivanje naseljavanja i obezbeđivanje svakodnevnog parčeta hleba trošili svu snagu. Županija ih je sve do prve decenije XIX veka nazivala „misera conditio” – označavajući time njihovo jadno stanje. Plodove snalažljivosti i vrednoće prve generacije, slično drugim nacionalnostima Banata, mogla je da uživa tek druga i treća generacija banatskih Jevreja³⁸.

Na porast broja Jevreja u Vršcu, kao i u čitavom Banatu, uticalo je priključenje Tamiškog Banata teritoriji Ugarske 1779. godine, kada su na teritoriji Banata uspostavljene 3 županije: Tamiška, Torontalska i Krašovska. Ovim priključenjem, Jevreji koji su živeli u Banatu potpali su pod iste zakone kao i Jevreji u Ugarskoj, a prestala su i ograničenja koja su sprečavala seobu Jevreja između teritorije Ugarske i Banata.

Tokom vladavine Josifa II (1780-1790), unose se olakšice za Jevreje sledećim liberalnim zakonima: Edikt o toleranciji (1782), Edikt o školovanju, trgovanju i upotrebi jevrejskog jezika (1782), dozvola bavljenja zemljoradnjom (1787), zabrana pokrštavanja jevrejske dece (1787), Naredba da Jevreji mogu služiti vojsku (1788). Josifa II pri donošenju ovih zakona i odredbi nije rukovodio puki altruizam prema Jevrejima već je svrha toga bila da se aktiviraju privredne sposobnosti Jevreja u korist države³⁹.

Činjenica je pak, da su ove promene doprinele boljem položaju i vršačkih Jevreja pa tako vidimo da 1781. godine u Vršcu pored ranije doseljenih žive i novopristigle porodice⁴⁰:

Filip David, zanatlija, sa suprugom, tri sina i dve ćerke

Ignac Pulicer, trgovac raznovrsnom robom, sa suprugom i ćerkom
Isak Hersli, krznar

Iz protokola rođenih (1782-1940)⁴¹, saznajemo da u Vršcu žive i sledeće jevrejske porodice:

Salamon Dajč sa suprugom i sinom, 1782. g.

Josef Špeht sa suprugom i sinom, 1783. g.

³⁸Isto

³⁹Isto

⁴⁰Gradski Muzej u Vršcu, *Conscriptio Judaica in Regio Camerali oppido Versecz pro Anno 1781/1782.*

⁴¹Protokol rođenih Jevrejske Opštine Vršac (1782-1940), Arhiv u Beloj Crkvi.

Josef Vajs (Böhm) sa suprugom i sinom, 1785. g.

Adolf Rafael sa suprugom i sinom, 1792. g.

Prema podacima iz Protokola rođenih vidimo da su u selima vršačke opštine živele sledeće porodice (navedeno je ime i prezime oca, ime majke i ponegde devojačko prezime, godina rođenja deteta i prebivalište):

Herman Fišer, supruga Lili i sin Isak (1796. g.), Središte

Mihael Fišer, supruga Debora (rođena Reiczter) i ćerka Fani (1796.), Središte

Josif Singer, supruga Resi, i sin Markus (1800. g.), Jabuka

Salamon Princ, supruga Fani i sin Abraham (1810), Veliki Žam

Jakob Kon, supruga Katarina i sin Josif (1813), Kuštilj

Lazar Šosberger, supruga Kati i sin Josif (1820), Vojvodinci

Herman Rošlic, supruga Etel (rođena Lager) i ćerka Lili (1821), Stefanifeld

Leopold Purius, supruga Tereza i ćerka Jozefina (1821), Klopodija

Josif Dajč, supruga Fani i ćerka Leni (1821), Potporanj

Isaia Ofner, supruga Marija, ćerka Neti (1822), Markovac

Josif (Franc) Kon, supruga Emilija, ćerka Fani (1823), Kuštilj

Jakob Šiler, supruga Lili, ćerka Kati (1824), Bogaroš

Abraham Šenhajm, supruga Froni, sin Jakob (1824), Veliki Gaj

Jakob Šlezinger, supruga Regi (rođena Šenhajm), ćerka Tereza (1827), Gudurica

Isak Dajč, supruga Sali, ćerka Roza (1828), Pardan

U Vršac su dolazili i drugi Jevreji, naročito radi nedeljnih vašara i torbarske trgovine. Kupovali su kožu, duvan, vunu, a prodavali su raznovrsnu robu⁴².

U periodu od 10. do 19. septembra 1788. godine, hiljade stanovnika Vršca napustilo je grad i krenulo prema Temišvaru i Aradskoj županiji zbog ponovne najezde turske vojske u ove krajeve. Za razliku od Kovina, Nove Palanke, Bele Crkve i Pančeva, koji su nestali u plamenu, Vršac je uspeo da se tokom ovog poslednjeg turskog upada spase pustošenja zahvaljujući malobrojnoj grupi branilaca koji su se poslužili lukavstvom,

⁴²F. Mileker, navedeno delo.

tako da je grad netaknut dočekaao povlačenje turske vojske 19. oktobra iste godine⁴³.

Godine 1790. Vilhelm Šenhajm je poklonio plac za izgradnju nove sinagoge. Vršac je 1792. godine imao 8402 stanovnika, od kojih 5212 pravoslavne vere, 3140 katolika, 5 evangelista i 45 Jevreja. Tada se i zvanično konstituisala Jevrejska Opština u Vršcu⁴⁴. „Hevra Kadiša“ (aramejski: Sveto društvo), jevrejsko religiozno-dobrotvorno društvo, koje se brinulo za zdravstvenu pomoć, obilazak bolesnika, vodilo brigu o siromašnima, te o sahranjivanju umrlih i održavanju groblja, zvanično se konstituisalo 1773. godine⁴⁵. Ovo društvo je intenzivno radilo u Vršcu sve do nemačke okupacije 1941.

Groblje je izgrađeno 1798. godine, a do tada su Jevreji svoje mrtve sahranjivali na jevrejskom groblju u Beloj Crkvi. Postoje sačuvane fotografije starog jevrejskog groblja, gde se vidi da je to bilo jedno dosta veliko i lepo uređeno groblje ograđeno zidom⁴⁶. Danas je na tom mestu ostala u životu samo grobljanska kuća u kojoj je nekada stanovao čuvar groblja. Do pre nekoliko godina na njenoj fasadi mogla se videti Davidova zvezda, pre nego što je pretvorena u prodavnicu.

Pojedine verske službe obavljao je šahter. On je ujedno bio učitelj jevrejskoj deci i predavao veronauku, dok je glavna nadležnost za verski život vršačkih Jevreja pripadala temišvarskom rabinu⁴⁷. U Temišvaru su u to vreme postojala dva udruženja za izučavanje Tore, a Hevra Kadiša bila je zvanično osnovana 1748., u čijem okviru je radila i jevrejska bolnica. Postojale su i dve sinagoge, jedna aškenaska i jedna sefardska⁴⁸.

Kada je reč o vršačkoj sinagogi koja se pominje u izveštaju iz 1766. godine, nije poznato kada je tačno izgrađena a pretpostavlja se da se radi o zgradi koja se nalazila blizu nekadašnje Jevrejske ulice, u delu grada koji se nazivao „jevreski kraj“. Ta zgrada postoji i danas, nalazi se u dvorištu jedne dvospratne kuće, mada u prilično ruiniranom stanju, a doskora se na fasadi mogla prepoznati Davidova zvezda (slika desno)⁴⁹.

⁴³F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

⁴⁴Isto

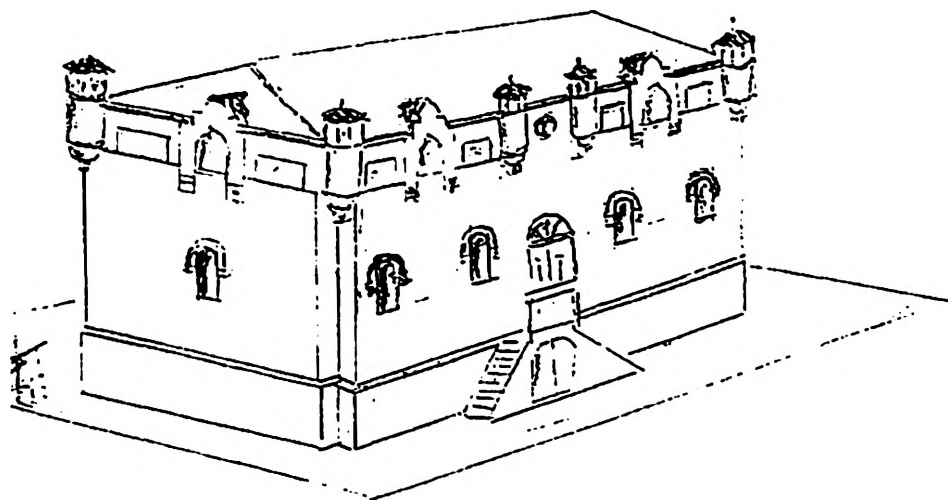
⁴⁵Isto

⁴⁶Jevrejski Istorijski Muzej u Beogradu.

⁴⁷F. Mileker, *Geschichte der Juden im Banat 1716-1941*, Vršac 1941, rukopis u Gradskom muzeju Vršac.

⁴⁸M. Löwy, *Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár*, Szeged 1890..

⁴⁹Vidi i: P. Šosberger, *Sinagoge u Vojvodini*, N. Sad 1998.

Na znatan porast jevrejske populacije u Vršču uticalo je i to što je grad 1804. godine dobio Povelju sa tržišnim pravom (i grb grada), kao i sticanje statusa slobodnog kraljevskog grada 1817. godine. U Vršču je 1798. zvanično bilo registrovano 9 jevrejskih porodica, 1802. popisano je 52 Jevreja, kroz dve decenije oko 300, 1869g 576, a 1900-te 878. Ova brojka se uz male oscilacije zadržala sve do 1941⁵⁰.

Vršaćki Jevreji imali su još u prvoj polovini 18. veka šahtera (niže svešteno lice). Pored pojedinih verskih dužnosti, on je predavao deci ve-ronauku. U jednoj molbi iz 1807. godine, Leopold Hajm, tadašnji pred-sednik Jevrejske opštine u Vršču, tražio je od gradskih vlasti da se šahteru umanju porez i obezbede finansijska sredstva potrebna za održavanje nastave⁵¹. Zabeleženo je da je jevrejska škola postojala već 1806. godine i da se nalazila u nemačkom delu grada⁵². Od 1820. godine, škola se na-lazi u zgradi Jevrejske opštine koja je te godine izgrađena. Škola je imala jednog učitelja sve do 1855. godine, kada u njoj rade dva učitelja a iste godine stavljena je pod upravu katoličke škole. Od 1. novembra 1853. godine, po odluci gradskih vlasti, Jevrejska opština za rad škole dobija pomoć iz gradskog budžeta u iznosu od 200 forinti, što je 14,7% ukupnih troškova koji su godišnje iznosili 1360 forinti. Kasnije je ova pomoć, od

⁵⁰F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886; F. Mileker, *Geschichte der Juden im Banat 1716-1941*, Vršac 1941, rukopis u Gradskom muzeju Vršac.

⁵¹Isto

⁵²Mr. Slavko Brankov, *Monografija osnovne škole 'Vuk Karadžić'*, Vršac 1995.

1857. godine, uvećana za 3 hvata drva za ogrev. Nastava se održavala na hebrejskom i nemačkom jeziku. U školskoj 1858/59 godini škola je brojala 81 đaka, od kojih 43 dečaka i 38 devojčica⁵³. Međutim, jevrejska deca pohađala su i druge škole u gradu, pa tako u izveštaju niže realne gimnazije za šk.1858/59. stoji da je od 155 upisanih đaka, sedmoro je jevrejske nacionalnosti⁵⁴. Ova škola radila je sve do 1918. godine⁵⁵.

Događaji tokom Revolucije 1848/49. imali su ozbiljne posledice po jevrejsko stanovništvo u Vršcu. Kada je carska vojska 7. januara 1849. godine osvojila Vršac, mnoge jevrejske kuće bile su opljačkane a neke i spaljene. Tako su na primer, imućni trgovci Špeht i Hajm, izgubili svo imanje. Hajmova kuća bila je zapaljena i izgorela do temelja, a ostala mu je samo štala, rakidžinica i svilara⁵⁶.

U martu 1848. dogodilo se više manjih incidenata u Temišvaru, uglavnom su to bili antisemitski ispadi demonstiranata. Međutim, čak i u tim danima kada je vladala velika napetost, predstavnici katoličke, protestantske, pravoslavne i jevrejske veroispovesti, održali su zajedničku molitvu za mir na glavnom trgu u Temišvaru⁵⁷.

U to vreme, i u narednim godinama, prisutan je proces mađarizacije. Kao i u drugim krajevima na teritoriji ugarskog dela dvojne monarhije, tako je i kod dela jevrejskog stanovništva u Banatu ova pojava bila zastupljena. Razvoj privrede i potreba za industrijalcima, trgovcima, bankarima i preduzetnicima, uticala je na porast jevrejske populacije u decenijama prve polovine 19. veka. Premda se nalazio na periferiji carevine, Banat je takođe bio uključen u ove procese⁵⁸. Napredovanje jevrejske zajednice u Vršcu bilo je naročito vidno tokom treće decenije 19. veka⁵⁹. Godine 1820. izgrađena je nova sinagoga i zgrada Jevrejske opštine u centru grada⁶⁰. Sinagoga se nalazila u centru grada, u dvorištu zgrade Jevrejske opštine, u današnjoj ulici Dvorskoj br. 8. Nije se videla sa ulice jer po tadašnjem zakonu to nije bilo dozvoljeno. Te dve građevine danas više ne postoje, srušene su krajem 60-tih godina 20. veka. Ostao je sačuvan

⁵³F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

⁵⁴Isto

⁵⁵Werschetzer Haus Kalender, Vršac, 1865-1943.

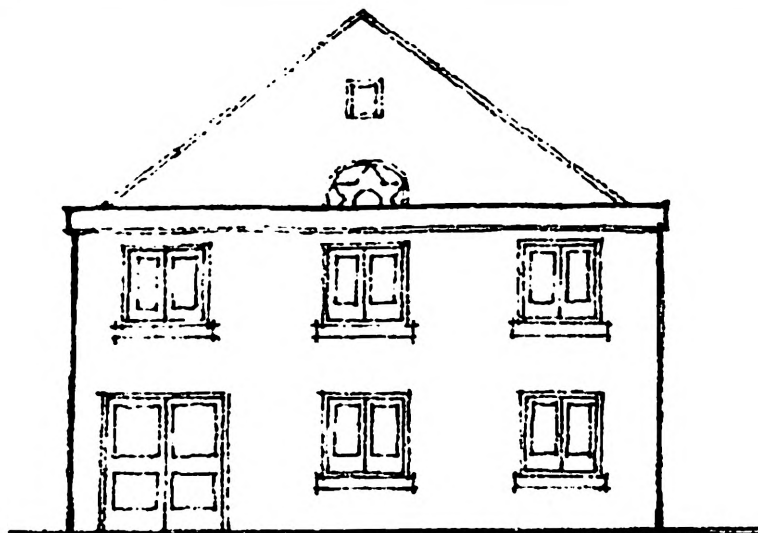
⁵⁶F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

⁵⁷J.N: Preyer, *Monografia orasului liber craiesc Timisoaram*, Temišvar 1996.

⁵⁸Hana Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, 1973.

⁵⁹F. Mileker, navedeno delo.

⁶⁰Borovsky Samu, *Temesvarmegye es Temesvar*, Budimpešta 1912; F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

samo plan zgrade Jevrejske opštine koji datira iz 1850. godine⁶¹. Zgrada je imala prizemlje i prvi sprat. U prizemlju je stanovao domar, postojale su pomoćne prostorije, kuhinja, vešernica, velika skupštinska sala, dve učionice, kancelarija veroučitelja, biblioteka, a na spratu se nalazilo stan rabina i njegova kancelarija. U dvorištu je bio bunar za kišnicu i česma.

Sinagoga je bila dovoljno prostrana, bilo je po dvadesetak klupa okrenutih prema oltaru (Aron Hakodeš) u svakoj od tri kolone; imala je poseban odeljak za hor i prostor za žene, a u pročelju su se nalazile orgulje i Aron Hakodeš⁶² (crtež desno: rekonstrukcija spoljašnjeg izgleda vršačke sinagoge). Spolja je to bila jednostavna zgrada. U sinagogu se ulazilo iz dvorišta. U oltaru na sredini, nalazili su se svitci Tore, sa desne strane bilo je mesto za rabina a sa leve za kantora. Prostor za čitanje Tore bio je odeljen metalnom ogradom. Sinagoga je 1886. godine proširena, podignut je prostor za hor za 20 osoba i kupljene su orgulje sa pet registara. Ovaj trošak od otprilike 8000 forinti podmirila je Hevra Kadiša. U zimu 1885. godine osnovano je „Jevrejsko crkveno pevačko društvo⁶³“. Orguljaš je bio Emanuel Pihert, sa kojim je 1885. godine opština sklopila ugovor⁶⁴.

⁶¹Gradski Muzej Vršac, popisni br. 1086.

⁶²Eksterijer i enterijer sinagoge sinagoge rekonstruisani su na osnovu sećanja dvoje savremenika, g. Ivana Singera i gđe Eve Fišer; Ivan Singer, *My Father's Blessing*, Sydney 2002; Nacrt Aron Hakodeša, Gradski Muzej Vršac, kutija 4, reg. br. 1109.

⁶³F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

⁶⁴JIM

Kada su popodne 11. aprila 1941. godine Nemci zauzeli Vršac, grupa folksdojčera, članovi lokalnog Kulturbunda, provalili su u sinagogu i demolirali je. Pokupili su Toru, svete knjige i ostalo što je potrebno za bogoslužjenje, odneli sve to u nemački kazino i spalili u dvorištu⁶⁵. Nemci su jedno vreme tokom okupacije koristili sinagogu kao zatvor. Sudbina orgulja ostala je do danas nepoznata.

U vreme službovanja rabina Morica Hiršfelda vršačka jevrejska opština bila je dobro organizovana u svim granama, a u Vršcu je radio i kantor po imenu Frajzinger. Godine 1864. nalazimo jednu belešku o napadima na rabina Hiršfelda. Stanovište zajednice bilo je sledeće: „Naša opština pripada nadležnosti rabinata Dr Hiršfelda i neće uticati ni pomoći sve primedbe protiv vernog pastira. Njegove propovedi i aktivnost njegova u opštini izazivaju poštovanje i naklonost. Takode treba naglasiti da propovedi njegove i sveštenika Frajzingera slušaju i nejevreji“⁶⁶. Ova neslaganja bila su posledica unutrašnjih razmirica koje su zajednicu podelile na dve frakcije, reformsku i ortodoksnu⁶⁷. Rabin Moric Hiršfeld, nadržabin temišvarski, izabran je za rabina 1863. godine. Bio je sledbenik čuvenog rabina Horina Arona (1766-1844), glavnog rabina u Aradu, sledbenika praškog rabina Ezekielia Landau-a. Horin je bio značajna figura u istoriji Jevreja srednjeistočne Evrope. Zahvaljujući njegovim naporima, jevrejski reformski pokret je u Banatu zaživeo u isto vreme kad i u centralnoj Evropi. U to vreme nastalo je sporenje između pristalica jevrejske izolacije i onih koji su podržavali ideje Mozesa Mendelsoa – integraciju Jevreja u njihovo okruženje. Ideje Mozesa Mendelsoa su preko njegovih knjiga ostvarile značajan uticaj u Banatu. Tome je doprinela i činjenica da je Banat bio verovatno jedan od malobrojnih uspešnih kulturnih i političkih poduhvata Habsburške monarhije, ako posmatramo eksperiment koji je započeo 1716. i bio sproveden sve do 1850⁶⁸.

Godine 1867, nakon političke reorganizacije monarhije, parlament u Pešti je izglasao Zakon o emancipaciji za Jevreje u Ugarskoj (uključujući naravno i Banat). Tim zakonom Jevreji su dobili punu građansku ravnopravnost (emancipacija), ali verska ravnopravnost, tj. zakonsko izjedna-

⁶⁵Ove događaje zabeležio je Feliks Mileker na poslednjoj stranici svog rukopisa pod naslovom „*Geschichte der Juden im Banat 1716-1941*“. Rukopis se čuva u Gradskom Muzeju Vršac.

⁶⁶Dr Zvi Asaria, navedeno delo.

⁶⁷M. Lőwy, navedeno delo.

⁶⁸Victor Neumann, *Istoria evreilor din Banat*, Bukurešt 1999.

čavanje „izraelitske“ religije sa ostalim hrišćanskim religijama uspostavljena je tek 1895. godine donošenjem tzv. 'zakona o Recepciji'.

Značaj emancipacije odrazio se i na položaj jevrejske zajednice u Vršcu. Vršački Jevreji svečano su obeležili donošenje ovog zakona organizovanjem velike proslave koja se 30. januara 1868. godine održala u vršačkoj sinagogi. Svečanu službu održao je nadržabin Dr Moric Hiršfeld a prisutni su bili i svi ugledni građani Vršca kao i predstavnici ostalih veroispovesti. Okupljenih građana Vršca bilo je u tolikom broju da nisu svi mogli stati u sinagogu već ih je dosta ostalo da stoje napolju.

O ovom događaju i atmosferi proslave izveštava se u članku pod naslovom „Svetkovina“, objavljenom 3. februara 1868. u „Vršačkoj Kuli“, nedeljnom listu na srpskom jeziku koji u Vršcu izlazi od 1867.: „Prošlog utornika svetkovali su naši sugrađani Jevreji svoje emancipovanje. Zastave na njihovom veroispovednom zdanju kazivahu zarana da je danas dan svetkovine, a pucanje prangija oglašavahu nadaleko, vanrednost i značajnost ove svetkovine. Bogosluženje je započelo u 10h, a završilo se u 11.30h pre podne. Sinagoga beše dupke puna naroda. Predstavnici vlasti, vojske, i sve što u Vršcu bejaše, bilo je pri bogosluženju zastupljeno. Srbalja i Srpkinja bilo je dosta prisutno. Svi oni koji nemogahu u crkvu ući stajahu napolje dok se celo bogosluženje svršilo nije. Tamišgradski rabiner gđin Hiršfeld držao je značajnu prediku. Uveče je bilo zabave i banketa, i na tome se ova svetkovina svrši. Red je najbolji za celo vreme vladao“. U članku piše da je pored državne zastave na zdanju sinagoge bila istaknuta i srpska zastava.

U naredna dva broja „Vršačke Kule“ (br. 4 i br. 5, februar 1868), objavljena su na naslovnoj strani dva opširna članka o istoriji Jevreja u Ugarskoj. Na kraju teksta napisano je sledeće: „Godina 1868. ostaće za Jevreje u Ugarskoj nezaboravljena, ona im je građansku i čovečansku slobodu donela, koja im je vekovima nepravedno oduzeta bila“.

Takođe, u članku kojim se najavljuje predstojeća proslava emancipacije („Vršačka Kula“, br.2, januar 1868) piše: „...Robski okovi koji su stolecima zbog predrasude i tmine srednjeg veka, ljude i sugrađane naše, u jarmu držali, raspali se; njih je duh slobode uništio i narodu jevrejskom građanska i ljudska prava izvojevao. Danas je Jevrej slobodan građanin otadžbine, danas i on uživa sva ljudska i građanska prava iz kojih nepravedno vekovima isključen beše. Mi pozdravljamo ovom prilikom naše sugrađane Jevreje, i očitujemo, da s njima radost njihovog oslobođenja od sveg srca delimo i želimo, da nas jednaka ljubav u slozi i bratinstvu ka boljoj budućnosti otadžbine a i naše opštine vodi, te da tako snažni i srećni budemo!“.

Pored dokumentarne vrednosti, ovi novinski napisi odslikavaju tadašnju atmosferu tolerancije koja je vladala među vršačkim stanovništvom.

U Vršcu je u to vreme živelo 600 Jevreja, a ukupna populacija grada brojala je 20000 stanovnika⁶⁹.

Nakon izglasavanja zakona o emancipaciji u mađarskom parlamentu decembra 1867., bilo je potrebno razmotriti pitanja vezana za organizaciju jevrejskih opština i školstvo, te je sazvan sveopšti Kongres u Budimpešti gde su doneseni zaključci koji su regulisali ova pitanja. Kongres je trajao od 17. decembra 1868. do 23. februara 1869. Predsedavajući Kongresa bio je Dr med. Ignac Hiršler, predsednik jevrejske zajednice u Pešti, a potpredsednici su bili Leopold Popper i Moric Wahrmann, poslanik u mađarskom parlamentu⁷⁰.

Značaj emancipacije ogledao se i u uključivanju Jevreja u razvoj moderne trgovine, industrije i bankarstva. Ovde ćemo spomenuti prvog vršačkog Jevreja koji je učestvovao u osnivanju bankarstva u Vršcu. Kada je 2. februara 1868. godine konstituisana prva bankarska institucija u Vršcu, pod nazivom „Sparkasse in Werschetz A.G.“ (Vršačka štedionica d.d.), u upravnom odboru nalazio se i Vilhelm Adler, jedan od osnivača ove banke. Vilhelm Adler (1824-1893) bio je vlasnik prve fabrike za proizvodnju sirća i alkoholnih pića u Vršcu. Fabrika je osnovana 1849. godine i veoma je dobro poslovala, a njeni proizvodi osvajali su značajna međunarodna priznanja, između ostalih i „Zlatnu medalju“, osvojenu 1888. godine u Briselu i 1891. godine u Temišvaru. U tadašnjoj štampi ova fabrika se pojavljivala i pod nazivom „Prva banatska fabrika sirća“, odnosno „Prva južno-ugarska fabrika sirća i esencije“. Vilhelm Adler je dugi niz godina držao i odmaralište Planinarski dom na vršačkom brdu. Njegovo ime vezano je i za početke razvoja mlinarstva u Vršcu, odnosno Banatu. Mehanički mlin, poznat i kao „Adlerov mlin“, preuređen je 1861. godine u parni mlin, a nalazio se na današnjoj zelenoj pijaci i bio spojen sa javnim kupatilom (takođe u Adlerovom vlasništvu) u Temišvarskoj ulici (danas ul. Stefana Nemanje). Bio je to najstariji mlin te vrste u Banatu a proizvodio je nadaleko čuveno brašno. Adler je obavljao dužnost predsednika Jevrejske opštine u Vršcu i bio jedan od 42 virilista koji su izabrani 1871. godine (virilisti su bili građani sa najvećim poreskim obavezama koji su time sticali značajna prava na izvestan uticaj u kreiranju politike organizovanja ekonomskog i

⁶⁹F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

⁷⁰M. Löwy, *Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár*, Szeged 1890; Jewish Encyclopedia.

ostalog života u opštini). U njegovom vlasništvu bili su i hotel „Adler“, koji se nalazio na današnjoj zelenoj pijaci, apoteka u Lugošu (osnovana 1789), vinogradi i stovarište veletrgovine. Učestvovao je u osnivanju Vinarskog društva (osnovano 1869), Društva za mlinarstvo na parni pogon (osnovano 1869), zatim Vršačkog udruženja ljubitelja parka (osnovano 1883), a nalazio se i u članstvu različitih gradskih komisija i odbora, udruženja. Pomagao je znatnim priložima siromašne, razna humanitarna društva i sl. (o ovome svedoče brojni članci u lokalnoj štampi)⁷¹.

Iste te 1868. godine, trgovci i zanatlije pokreću inicijativu za osnivanje nove bankarske institucije pod nazivom „Vršačka trgovačka i obrtna banka d.d.“. Ova banka je obavljala iste poslove kao i „Vršačka štedionica“. Od Jevreja su ovde bili zaposleni Josif Rozenberg koji je kao knjigovođa radio u banci od njenog osnivanja, zatim Josif Špeht koji je 1872. godine izabran na dužnost revizora, i Moric Fišer, takođe revizor (od 1872).

Na konstitutivnoj skupštini „Vršačke kreditne banke d.d.“ (Werschetzer Kredit-bank A.G.), osnovane 24. aprila 1871., u Upravni odbor izabran je David Špringer, koji se jedno vreme tokom druge polovine 19. veka nalazio na čelu Jevrejske opštine u Vršcu. U Upravni odbor ove banke birani su ugledni privrednici grada⁷².

Pored ovih istaknutih i imućnih pojedinaca koji su činili samo izuzetno mali deo celokupnog jevrejskog stanovništva u gradu, sticanje građanskih sloboda za ostale članove zajednice odrazilo se i porastom bavljenja slobodnim profesijama; vidimo da se među Jevrejima pojavljuju i zanimanja kao što su lekar, advokat, veterinar, inženjer, računovođa, železničar, profesor, slikar itd⁷³.

U takvim prilikama koje su doprinele ekonomskom i kulturnom napretku zajednice, stvorili su se uslovi da se i u verskom pogledu vršački Jevreji samostalno organizuju. Tako je 1873. godine osnovan Vršački rabinat koji je obuhvatao grad Vršac, vršački srez i Belu Crkvu. Za prvog rabina opština je izabrala Dr Adolfa Sidona⁷⁴.

Dr Adolf Sidon je rođen 5. januara 1843. godine u Nadašu (Mađarska). Svoja prva znanja stekao je u svom rodnom gradu u ješivi svoga oca, rabina Simona Sidona (1815-1891), a potom u ješivi Jude Asod-a u Serdehelju. Godine 1860. otišao je na školovanje u Breslau, gde je nakon

⁷¹„Vršačka kula“, br. 13/1867g, br. 2-13/1868g; „Budućnost“, br.38,42-43/1895g, br. 4-11/1896, br.3/1897g, br.1, 24/1898g.

⁷²Isto

⁷³Isto

⁷⁴F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

osmogodišnjih studija stekao zvanje rabina i titulu 'doktor filozofije'. Njegov otac, rabni Simon Sidon (autor nekoliko knjiga sa tematikom iz judaizma), premda je bio rabin konzervativne orijentacije (učio je u ješivi Mozesa Sofera), bio je tolerantan prema savremenim idejama i odlučio je da svog sina pošalje na školovanje u rabinski seminar Breslau, iako je zbog te odluke naišao na znatna protivljenja u svojoj sredini.

Dr Adolf Sidon bio je učesnik jevrejskog Kongresa 1868-69. Godine 1870. izabran je za rabina u Simandu, u okrugu Arad, a 1873. godine na poziv vršačke jevrejske zajednice postaje prvi rabin vršačkog rabinata. Njegova titula bila je „rav amahoz“ (oblasni rabin) i bio je nadležan za vršački srez i Belu Crkvu. Rabin Sidon bio je član ispitne komisije rabinskog seminara u Budimpešti. Pisao je mnoge članke u jevrejskim publikacijama, bilo na mađarskom, bilo na drugim jezicima⁷⁵. U godinama njegovog službovanja u Vršcu, a naročito od 1895. godine, kada je donet zakon o Recepciji (zakonsko izjednačavanje jevrejske vere sa ostalim hrišćanskim verama), položaj Jevreja se znatno poboljšao. Bio je veoma omiljen kako kod Jevreja tako i kod nejevreja i svoju službu obavljao je sve do poslednjeg dana svog života. Preminuo je 19. novembra 1918. godine, u svojoj 76-oj godini života⁷⁶.

Vršački rabinat postojao je do nemačke okupacije aprila 1941. U Vršcu su službovali učeni i ugledni rabini (Dr Adolf Sidon, Dr. Vilhelm Štajner, Dr Leopold Fišer) koji su iza sebe ostavili dela iz oblasti judaistike ali i književnosti, filozofije i drugih oblasti; nažalost, gotovo da nije ostalo savremenika koji bi o tome mogli svedočiti novim generacijama. Holokaust je pored ljudskih života odneo u zaborav i mnoge pisane dokumente o tom vremenu.

RABIN LEOPOLD FIŠER

Ima pojedinaca koji u svojoj sredini s pravom uživaju veliki ugled. U jevrejskoj istoriji, religiji, književnosti, ima dosta takvih primera. Uloga rabina⁷⁷, učitelja u veri, bila je oduvek od velike važnosti za verski život

⁷⁵Pismo vrhovnog rabina Češke, g. Karola Sidona, upućeno autoru 11. juna 1998. Rabin Adolf Sidon bio je rodeni brat pradede sadašnjeg vrhovnog rabina Češke Karola Sidona; vidi i: Dr. Zvi Asaria, navedeno delo.

⁷⁶Knjige rođenih, venčanih i umrlih Jevrejske opštine Vršac, Arhiv Bela Crkva; Spisak sahranjenih na jevrejskom groblju u Vršcu, JIM Beograd.

⁷⁷Rabin, hebrejski: *rav, rabaj*; jidiš: *rebe*; mađarski: *rabbi*; nemački: *rabiner* - na ivritu znači učitelj. To je svešteno lice koje stoji na čelu verskog života Jevrejske opštine u jednom mestu.

zajednice. Sve jevrejske zajednice, i gde nije bilo organizovanih jevrejskih opština (*kehila*), trudile su se da obezbede jednog ili više verskih službenika, koji bi obavljali potrebne funkcije predviđene verskim propisima. U manjim zajednicama bila su to niža sveštena lica⁷⁸, a u većim i finansijski jačim zajednicama na čelo verskog života birani su rabini sa visokim školskim obrazovanjem, često sa doktoratom nauka.

Karakteristično je da su se srazmerno male opštine trudile da na mesto rabina izaberu lice sa izuzetnim znanjem, školovanjem i reputacijom. Često su sposobnost i znanje ovih učenih verskih službenika premašivali potrebe njihovih vernika. Na primer, u Bačkoj Palanci, neko vreme rabin je bio Dr Benjamin Fišer, naučnik svetskog glasa, koji je kasnije bio ortodokсни glavni rabin Mađarske i rabin u Londonu⁷⁹.

Pisane dužnosti sačinjavaju samo manju meru koja ispunjava službu jednog rabina. Njegov rad, njegova delatnost unutar zajednice podrazumeva i stalni dijalog sa vernicima, pružanje saveta i objašnjenja u pogledu novih životnih odnosa i situacija u skladu sa verskim propisima i odredbama, i ne samo to.

Činjenica je da je emancipacija uticala da Jevreji više ne ograničavaju svoj duhovni život samo na Talmud, već preuzimaju i sve druge tekovine moderne Evrope. Od emancipacije Jevrejstvo je prestalo da bude istovremeno životni sadržaj i životno opredeljenje, jer je prestalo da bude identično sa religijom. Religija je kod emancipovanih neologa postala pitanje savesti i pitanje opredeljenja prema Bogu. Sinagoga se kod neologa pretvorila u bogomolju sličnu onoj kod hrišćana-reformata. Rabin, duhovni vođa, i rukovodstvo opštine (*kehila*), deluju samostalno, ali vrlo često zajednički saraduju, jer, na oba ova stuba oslanja se jevrejska zajednica. Rabin bazira svoj program rada u skladu sa svojim zvanjem, ličnim kvalitetima i potrebama dotične zajednice. Veronauka, vaspitanje omladine u skladu sa načelima vere, takođe je jedna od važnih delatnosti rabina.

Kada se bavimo prošlošću određene jevrejske zajednice, tada posmatramo sve one društvene, ekonomske, kulturološke, istorijske i ostale faktore koji su uticali na njen razvoj i konačan izgled. U tom kontekstu, ne treba zaobići ulogu i uticaj duhovnog vođe, rabina. Odgovor na pitanje ko su bili rabini u dotičnoj jevrejskoj zajednici, kakvi su bili njihovi lični kvali-

⁷⁸Niža sveštena lica npr. kantor (hebrejski: *hazan*), *šeljah cibur* (službenik hrama), u manjim jevrejskim opštinama gde nema rabina često su jedina sveštena lica.

⁷⁹Pavle Šosberger, *Jevreji u Vojvodini*, Novi Sad 1998.

teti i delatnost njihova, kakav je bio međusobni odnos rabina i njegove zajednice, bitna je stvar za razumevanje istorije i osobenosti neke zajednice.

U galeriji znamenitih rabina ovekovečio se i rabin **Dr Leopold Fišer**. Činjenica da je većinu svog radnog veka proveo u malom banatskom gradu gde je jevrejska populacija činila tek oko 3% ukupne populacije, ne umanjuje značaj njegovog pregalaštva na polju jevrejske religije, kulture i istorije.

Kao što je već spomenuto, često su se i male opštine trudile da na mesto rabina izaberu lice sa izuzetnim znanjem, školovanjem i reputacijom. Vršac je u vreme dolaska rabina Fišera imao oko 27 000 stanovnika; po redosledu brojnosti u gradu su živeli: Srbi, Nemci, Mađari, Rumuni, Jevreji (Jevrejska Opština brojala je 600 članova, a izvestan broj nije bio u članstvu JO. Sve ukupno, procenjuje se da je tada u opštini Vršac živelo između 800 i 900 Jevreja). Pored nabrojanih nacionalnosti, tu su živeli još i Romi, Grci, Cincari, Bugari ... – bila je to etnički mešovita sredina bogatog kulturnog i istorijskog nasleđa⁸⁰.

Grad je imao dosta razvijenu malu industriju, snažnu trgovinu, bankarstvo i vinogradarstvo, dobre saobraćajne veze sa svim pravcima, veliki broj kulturnih i prosvetnih ustanova, razna udruženja, brojne listove na srpskom, nemačkom i mađarskom jeziku, nekoliko štamparija i bioskopa. Vršac, jedan od najstarijih gradova u Vojvodini, smešten na rubu Panonske nizije, u podnožju Vršačkih planina, privlačio je mnoge narode da ovde nađu sebi boravište. Prvi pisani podatak o prisustvu Jevreja u Vršcu je jedan turski izveštaj o prikupljanju poreza iz 1636. godine⁸¹. Najstariji sačuvani dokument u kome se prvi put pominje organizovana jevrejska zajednica u Vršcu, datira iz 1727. godine⁸². U to vreme u toku je i kolonizacija Banata nemačkim življem, koju je inicirala austrijska carica Marija Terezija.

Rabin Fišer je u Vršcu zatekao malu, ali dobro organizovanu jevrejsku zajednicu, koja je iza sebe imala više od 200 godina postojanja. Sinagoga je postojala već 1766. godine⁸³, a nova je sagrađena 1820⁸⁴, u dvorištu spratne zgrade jevrejske opštine koja se nalazila u centru grada.

⁸⁰F. Mileker, *Banatske istorije*, Vršac, 2003.

⁸¹Pavle Šosberger, *Jevreji u Vojvodini*, Novi Sad 1998.

⁸²Dr. Lajoš Baroti, *Adattar Delmagyarország XVIII szazadi történetehez*, Temišvar 1893.

⁸³F. Mileker, *Banatske istorije*, Vršac, 2003.

⁸⁴Borovsky Samu, *Temesvarmegye es Temesvar*, Budimpešta 1912; F. Mileker, *Po-
vesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

Hevra Kadiša zvanično je konstituisana 1773. Vršački Jevreji sahranjivali su svoje mrtve na jevrejskom groblju u Beloj Crkvi sve do 1798. godine, kada je uz dozvolu vlasti osnovano jevrejsko groblje u Vršcu⁸⁵. Zabeleženo je da je jevrejska škola postojala već 1806. godine i da se nalazila u nemačkom delu grada⁸⁶. 1807. godine, Leopold Hajm, tadašnji predsednik Jevrejske opštine u Vršcu, traži od gradskih vlasti da se šakteru koji je vršio i dužnost veroučitelja umanji porez i obezbede finansijska sredstva potrebna za održavanje nastave. Od 1820. godine, škola se nalazi u zgradi Jevrejske opštine koja je te godine izgrađena. Do 1855. godine, u školi je predavao jedan učitelj, a od te godine rade dva učitelja. Po odluci gradskih vlasti, škola je od 1. novembra 1853. godine, počela da dobija finansijsku pomoć iz gradskog budžeta. Nastava se održavala na hebrejskom i nemačkom jeziku. U školskoj 1858/59 godini, nastavu je pohađalo 81 đak, od kojih 43 dečaka i 38 devojčica⁸⁷. Međutim, jevrejska deca pohađala su i druge škole u gradu. Ova škola radila je sve do 1918. godine⁸⁸.

Stan rabina i njegova kancelarija nalazili su se u zgradi Jevrejske opštine, na prvom spratu. U prizemlju je stanovao domar. Postojala je velika skupštinska sala kehile, dve učionice, kancelarija veroučitelja, biblioteka, zatim, pomoćne prostorije, kuhinja i vešernica. U dvorištu se nalazila sinagoga, bunar za kišnicu i česma⁸⁹.

Sinagoga je bila dovoljno prostrana, imala je po dvadesetak klupa u svakoj od tri kolone, okrenutih prema oltaru (Aron Hakodeš). Postojao je poseban odeljak za hor i prostor za žene, a u pročelju su se nalazile orgulje i Aron Hakodeš. U sinagogu se ulazilo iz dvorišta. Desno od Aron Hakodeša bilo je mesto za rabina, a s leve strane za kantora. Prostor za čitanje Tore bio je odeljen metalnom ogradom⁹⁰. Godine 1886, sredstvima Hevra Kadiše, proširena je sinagoga, podignut je prostor za hor za 20 osoba i kupljene su orgulje sa pet registara. U zimu 1885. osnovano je „Jevrejsko crkveno pevačko društvo“ a ugovorom je angažovan i orguljaš⁹¹.

⁸⁵F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

⁸⁶Mr. Slavko Brankov, *Monografija osnovne škole 'Vuk Karadžić'*, Vršac 1995.

⁸⁷F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

⁸⁸Werschetzer Haus Kalender, Vršac, 1865-1943.

⁸⁹Plan zgrade JO Vršac iz 1850g, Gradski Muzej Vršac, popisni broj 1086. Zgrada JO više ne postoji, kao ni sinagoga. Obe zgrade srušene su 60-tih godina XX veka.

⁹⁰Eksterijer i enterijer sinagoge rekonstruisani su na osnovu sećanja dvoje savremenika: Ivana Singera i Eve Fišer; Ivan Singer, *My Father's Blessing*, Sydney 2002; Nacrt Aron Hakodeša, Gradski Muzej Vršac, kutija 4, reg. br. 1109.

⁹¹F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

Napredovanje jevrejske zajednice u Vršcu bilo je naročito vidno tokom treće decenije 19. veka. Velika iskušenja koja su trajala tokom 18. veka, progoni, optužbe za ritualna ubistva, pokrštavanja i sl., zamenilo je novo doba u životu banatskih Jevreja. Vršački Jevreji, sve do osnivanja rabinata u Vršcu g. 1873, bili su u nadležnosti temišvarskog rabinata⁹². Temišvarski rabini bili su ugledni i učeni duhovni predvodnici aškenaske i sefardske zajednice. Prvi Jevreji koji su živeli u Vršcu bili su sefardski Jevreji. Aškenaski Jevreji počeli su da se doseljavaju u Vršac nakon 1717. godine, kada je Banat oslobođen od turske vlasti i priključen Austrijskoj monarhiji. Od turskog doba, pa sve do 1941. godine, živio je ovde jedan manji broj sefardskih porodica. Oni nisu imali posebnu sinagogu niti rabina, već su svoj verski život organizovali zajedno sa Aškenazima⁹³.

Kada je 1873. godine osnovan rabinat u Vršcu, za prvog rabina (njegova titula bila je „oblasni rabin“) izabran je Dr Adolf Sidon (1843 – 1918). Bio je doktor filozofije, školovao se za rabina u rabinskom seminaru Breslau. Bio je član ispitne komisije rabinskog seminarara u Budimpešti. Pisao je mnoge članke u jevrejskim publikacijama na mađarskom jeziku i na drugim jezicima. Učestvovao je na sveopštem jevrejskom Kongresu⁹⁴ u Budimpešti 1868-69. godine. U godinama njegovog službovanja u Vršcu, donesen je Zakon o Recepciji (zakonsko izjednačavanje jevrejske vere sa ostalim hrišćanskim verama). Bio je veoma omiljen kod Jevreja, ali i kod nejevreja, i svoju službu je predano obavljao sve do poslednjeg dana svog života. Preminuo je 19. novembra 1918. godine u svojoj 76-oj godini života⁹⁵.

Nakon smrti rabina Sidona, versku službu obavljali su kantori Markus Spivak i Menihert Klajn, a povremeno je dolazio i temišvarski rabin Dr Drehsler⁹⁶.

⁹²F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.

⁹³F. Mileker, *Povesnica slobodnog kraljevskog grada Vršca*, Vršac 1886.; M. Löwy, *Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár, Szeged* 1890.; Spisak sahranjenih na jevrejskom groblju u Vršcu, 1961, JIM.

⁹⁴Kada je izglasan zakon o emancipaciji u mađarskom parlamentu decembra 1867., bilo je potrebno razmotriti pitanja vezana za organizaciju jevrejskih opština i školstvo, te je sazvan sveopšti jevrejski Kongres u Budimpešti gde su doneseni zaključci koji su regulisali ova pitanja. Kongres je trajao od 17. decembra 1868. do 23. februara 1869. Predsedavajući Kongresa bio je Dr. med. Ignac Hiršler, predsednik jev. zajednice u Pešti, a podpredsednici su bili Leopold Popper i Moric Wahrmann, poslanik u mađarskom parlamentu. (*Jewish Encyclopedia*)

⁹⁵Dr Cvi Asaria, *Toledot Jehude Jugoslavia*, Ahavat Rehim, Izrael, 1995.

⁹⁶Werschetzer Haus Kalender, Vršac, 1865-1943.; Matične knjige rođenih, venčanih, umrlih JO Vršac, Arhiv Bela Crkva.

Jevrejska Opština izabrala je 1920. godine, Dr Vilhelma Štajnera, za rabina. On je službovao od 1920 do 1924. godine, kada odlazi da bude rabin u Kikindi. Nastradao je odmah po okupaciji Jugoslavije⁹⁷. Pisao je za jevrejske publikacije razne članke, između ostalog i za „Jevrejski Almanah“ koji je izlazio u Vršcu. Tu su objavljena dva njegova članka: „Postanak hebrejskog novinarstva“, J. Almanah 1928/29 g, i „Hrišćanski poznavaooci Talmuda“, J. Almanah za godinu 1929/30⁹⁸.

Prva cionistička organizacija u Vršcu pod nazivom „Jevrejsko narodno cionističko društvo u Vršcu“, osnovana je krajem maja 1919. godine. Ubrzo nakon toga, 10. jula iste godine, konstituisana je i „omladinska sekcija“ cionističkog udruženja⁹⁹.

Vršačka jevrejska zajednica pripadala je neološkom pravcu. U vreme rabina Hiršfelda, godine 1864., javile su se unutrašnje razmirice koje su zajednicu podelile na dve frakcije: reformsku i ortodoksnu. Rabin Moric Hiršfeld, nadrabin temišvarski, izabran za rabina 1863. godine, bio je sledbenik čuvenog rabina Horina Arona (1766–1844), glavnog rabina u Aradu, sledbenika praškog rabina Ezekiela Landau-a. Horin je bio značajna figura u istoriji Jevreja srednjeistočne Evrope. Zahvaljujući njegovim naporima, jevrejski reformski pokret je u Banatu zaživeo u isto vreme kad i u centralnoj Evropi¹⁰⁰. Bilo je to vreme spora između pristalica jevrejske izolacije i onih koji su podržavali ideje Mozes Mendelsoona – integraciju Jevreja u njihovo okruženje. Ideje Mozes Mendelsoona, preko njegovih knjiga, ostvarile su značajan uticaj u višenacionalnom Banatu. Tako je i u Vršcu opredeljenje većine članova zajednice prevagnulo je u korist reformske struje. Oni su stali u odbranu rabina Hiršfelda izjavivši: „Naša opština pripada nadležnosti rabina Dr Hiršfelda i neće uticati ni pomoći sve primedbe protiv vernog pastira. Njegove propovedi i aktivnosti u opštini izazivaju poštovanje i naklonost. Takođe treba naglasiti da propovedi njegove i sveštenika Frajzingera slušaju i nejevreji“¹⁰¹.

Istorija banatskih Jevreja puna je teških iskušenja koja su pretela da ugroze njihov opstanak na ovim prostorima: ratovi, revolucije, osvajanja, optužbe za ritualna ubistva, proterivanja i zabrane naseljavanja,

⁹⁷Werschetzer Haus Kalender, Vršac, 1865-1943.; P. Šosberger, *Jevreji u Vojvodini*, Novi Sad 1998.

⁹⁸*Jevrejski Almanah*, Godište III (1929/30), Vršac

⁹⁹ Arhiv Eventov, Br. B 306, Izrael

¹⁰⁰M. Löwy, *Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár*, Szeged 1890.; Victor Neumann, *Istoria evreilor din Banat*, Bukurešt 1999.

¹⁰¹Dr Cvi Asaria, *Toledot Jehude Jugoslavia*, Ahavat Rehim, Izrael, 1995.

pokrštavanje, asimilacija. Period između dva svetska rata otpočeo je stvaranjem nove državne zajednice, Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca. Jedan deo Banata (uključujući Vršac) pripao je toj novoj državi, ostala dva dela našla su se u sastavu Rumunije i Mađarske. Neka sela koja su pre toga bila u nadležnosti vršačke jevrejske opštine, pripala su Rumuniji.

Prvi rabin novoosnovanog vršačkog rabinata, Dr Adolf Sidon, preminuo je 1918. godine. Drugi po redu rabin, Dr Vilhelm Štajner, zadržao se nekoliko godina na toj dužnosti, a zatim odlazi u Kikindu. Godine 1924. iz Daruvara u Vršac dolazi Dr Leopold Fišer i preuzima dužnost nadrabina¹⁰².

Leopold Fišer rođen je 21. novembra 1886. godine u Mošonu (Mađarska). Rabinsku diplomu stekao je u ortodoksnom rabinskom seminaru 'Bet Hamidraš' u Hildshajmaru. Nakon toga, studirao je na Univerzitetu u Berlinu i 1912. doktorirao stekavši titulu 'doktor filozofije'. U to vreme, godine 1912, napisao je i objavio svoju prvu knjigu „Uber Die Urkunden im Talmud“ („O izvorima Talmuda“). Odmah nakon sticanja rabinske diplome i doktorata filozofije, odbranio je i doktorat iz oblasti kulture i istorije starih naroda na Univerzitetu u Würzburgu (Nemačka). Govorio je 9 jezika: nemački, engleski, francuski, srpski, jidiš, hebrejski, grčki, latinski, mađarski¹⁰³.

30. oktobra 1913. sklopio je brak sa Kornelijom Grosman, ćerkom poznatog rabina Dr Julijusa Grosmana iz Čehoslovačke, koji je bio prunuk čuvenog rabina Löw-a iz Praga¹⁰⁴. Rabin Jehuda Löw ben Bezalel (1525-1609), poznat pod imenom „Maharal iz Praga“, smatra se po predanju, tvorcem legendarnog bića, Golema¹⁰⁵.

¹⁰²Werschetzer Haus Kalender, Vršac, 1865-1943.; Matične knjige rođenih, venčanih, umrlih JO Vršac, Arhiv Bela Crkva; Sećanja Eve Fišer, ćerke rabina Leopolda Fišera – razgovor sa autorom ovog teksta.

¹⁰³Lična arhiva Dr Erika Fišera, sina rabina Leopolda Fišera; Sećanja Eve Fišer – razgovor sa autorom ovog teksta.

¹⁰⁴Isto

¹⁰⁵Golem: U srednjem veku rodila se ideja (pod uticajem Kabale) da je moguće udahnuti život u ljudsku figuru načinjenu od zemlje ili drveta. Ovo 'biće' nazvano je „Golem“. Prema legendi, rabin Löw je 1579. godine zamolio Boga da mu u snu kaže način kako će pomoći svom narodu od progona i stradanja usled stalnih optužbi za ritualna ubistva. Tada mu se, kaže legenda, u snu kazalo da napravi čovečiji lik od gline – Golem. Za pravljenje Golema bila su potrebna četiri elementa: zemlja, voda, vatra i vazduh. Golem je prema legendi bio biće koje je mehanički izvršavalo naloge, nije imao moć govora i čovečije nagone ali je imao razum. Priča o Golemu objavljena je u „Jevrejskom Almanahu“, godište 1929/30.

Za vreme prvog svet-skog rata Leopold Fišer izabran je za rabina u Daruvaru (Hrvatska). U Vršcu, malom gradu u Banatu, na dužnosti nadržabina, provešće najveći deo svog radnog veka sve do penzionisanja.

U godini njegovog stupanja na rabinsku dužnost, on u Vršcu pokreće, zajedno sa ostalim članovima predsedništva Saveza Rabina Kraljevine S. H. S., izlaženje „Jevrejskog Almanaha“. Almanah, čiji je glavni urednik rabin Fišer, izlazi jednom godišnje na srpsko-hrvatskom jeziku, kvalitetno urađen u štampariji udovice Kirhner u Vršcu, u tvrdom povezu, obima preko 300 stranica, formata 15x23 cm. To je prvo glasilo Saveza Rabina Kraljevine S. H. S¹⁰⁶.

Sa ovim Almanahom, prvim književno-naučnim delom, Savez Rabina po prvi put izlazi pred celokupnu jevrejsku čitalačku publiku u Kraljevini S. H. S.

U predgovoru prvom broju Almanaha, koji je iz štampe izašao septembra 1925. godine, rabin Dr Isak Alkalaj, predsednik Saveza Rabina, iznosi ideju iz koje se rodila ova publikacija. On ističe da rabinski poziv nije samo biti običan pastir svoga stada, propovednik vere otaca koji se stara da mu zajednica živi po verskim propisima. Njegov poziv je više od toga. Rabin je predstavnik vere i zato što je naučno obrađuje i tumači, on je saradnik i nosilac verske književnosti i jevrejske nauke uopšte. Almanah ima za cilj da okupi oko sebe „sve naše duhovne snage i da, po vremenu, postane naša duhovna i kulturna smotra, koja će donositi i zabeležiti sve pojave važne po Jevrejstvo na svim poljima verskog, socijalnog, isto-

¹⁰⁶Jevrejski Almanah, Godište I-V, 1925/26-1929/30, Vršac.

rijskog, književnog i političkog života" – napisao je 2. septembra 1925. godine u predgovoru prvog broja rabin Isak Alkalaj.

Sadržaj Almanaha bio je poznat ne samo u zemlji već i širom Evrope. Ukupno je izašlo pet godišta (1925/26–1929/30). Raspon tema koje su tu bile obrađivane obuhvatao je religiju, istoriju, književnost, politiku, nauku, a u rubrici „Statistika Jevrejstva u Kraljevini S. H. S.“, objavljivan je statistički pregled za celu državu: spisak jevrejskih opština, brojno stanje, rukovodstvo, verske i druge organizacije, publikacije, broj učenika po školama, broj lekara, advokata, broj državnih činovnika i zastupnika u gradskim upravama, te podaci o datumu izgradnje sinagoge i groblja za svaku opštinu. Podaci su bili sakupljeni na osnovu upitnika koji je Savez Rabina svake godine dostavljao svim opštinama u državi.

Brojni su bili saradnici Almanaha; među njima je najviše bilo rabina, zatim rukovodilaca cionističkih i jevrejskih organizacija. Svi saradnici Almanaha bili su sa teritorije Kraljevine S. H. S.

U vreme kada se rabin Fišer bavio uređivanjem „Jevrejskog Almanaha“, nije bilo aktuelne jevrejske knjige a da je on nije propratio svojim komentarom. U Almanahu je redovno objavljivana rubrika „Književni pregled“ gde je rabin Fišer davao prikaze knjiga – u svakom broju on je obrađivao oko 120 do 160 knjiga. U predgovoru za „Književni pregled“ (J. Almanah za 1925/26 godinu) rabin Fišer naveo je da je u ovoj rubrici data recenzija dela jevrejskih, kao i nejevrejskih autora koja su izašla zadnjih godina i koja se bave religijom, istorijom, filozofijom ili se uopšteno govoreći bave jevrejskom tematikom. Pored toga tu su i književna dela jevrejskog sadržaja ili jevrejskih autora. Cilj je bio da se čitaocu da uvid u jevrejsku literaturu objavljenu tih godina, da se dela kritički vrednuju i prema tome preporuče čitaocu.

Lična biblioteka rabina Fišera brojala je 5000 knjiga!¹⁰⁷ On je ceo svoj vek proveo proučavajući jevrejsku kulturu, naročito Talmud i jevrejsku književnost. Često se dešavalo da od jutra do mraka provodi vreme u svojoj radnoj sobi pišući i čitajući¹⁰⁸.

Godine 1930. objavio je u dva toma drugu knjigu pod naslovom: „Über Die Urkunden im Talmud“. Ova knjiga i danas predstavlja važan izvor u arheološkim i talmudskim studijama. Njegov poslednji rad bio je posvećen Majmonidesu, ali, nažalost, taj rukopis nije stigao u štampu.

¹⁰⁷Dr Cvi Asaria, *Toledot Jehude Jugoslavia*, Ahavat Rehim, Izrael, 1995.

¹⁰⁸Sećanja Eve Fišer

Nestao je u Holokaustu¹⁰⁹. U „Jevrejskom Almanahu” objavio je nekoliko prevoda kratkih priča na srpsko-hrvatski jezik i tekstove:

„O važnosti pronalazaka iz vremena starog Orijenta za jevrejsku znanost”, J. Almanah, Godište I, 1925/26. godina, str. 184-197.

„Molitva Kadiš”, J. Almanah, Godište II, 1926/27, str. 93-106

„Jevrejska Dijaspóra”, J. Almanah, Godište III, str. 83-104, Godište IV, str. 107-117, Godište V, str. 74-87.

„Istorija Jevreja u Somboru”, J. Almanah, Godište IV, 1928/29, str. 76-77.

U vreme dok je on obavljao dužnost rabina, jevrejska zajednica u Vršcu bila je veoma dobro organizovana; imala je dva kantora, šamaša, gabaja, cionističku organizaciju, Hevra Kadišu, nekoliko ženskih udruženja („Naomi”, „Gospojinska sekcija”, „Žensko dobrotvorno društvo”), redovan tečaj hebrejskog jezika itd¹¹⁰.

Među mnogim vernicima vladalo je uverenje da je rabin Fišer sveti čovek¹¹¹. Bio je cenjen i uvažavan i kod ostalih građana Vršca drugih veroispovesti. Dugi niz godina bio je član upravnog odbora Gradskog Muzeja i Gradske Biblioteke u Vršcu¹¹². Predavao je veronauku u osnovnim i srednjim školama u Vršcu¹¹³ i posvećivao naročitu pažnju odgoju omladine¹¹⁴.

Rabin Fišer bio je veliki pristalica ideje Cionizma, ali je u isto vreme shvatao da proces naseljavanja Palestine nije nimalo jednostavan i da na tom putu postoje brojne prepreke. U „Književnom pregledu” dao je prikaz velikog broja knjiga koje govore o procesu naseljavanja Palestine i problemima sa kojima se susreću jevrejski doseljenici. U svom tekstu „Jevrejska dijaspora” (Jevrejski Almanah, III - V godište) govori o jevrejskim doseljenicima u Palestini: „ Uz aškenaske Jevreje, koji su najbrojniji i potiču većinom iz Poljske, Rusije, Litavske, Rumunije i Amerike, dolaze i sefardski Jevreji iz Balkanskih zemalja, Buhare, Maroka, Jemena, Urfe i Afganistana, i najzad brdski Jevreji sa Kavkaza, prava mešavina kulturnih oblika, nošnje i jezika, ali ipak gonjeni istom čežnjom u istu zemlju sa željom, da se u toj zemlji pretope u jedan narod i da se stvori novo Jevrejstvo

¹⁰⁹Dr Cvi Asaria, navedeno delo.

¹¹⁰Jevrejski Almanah, Godište I-V, 1925/26-1929/30, Vršac.

¹¹¹Ivan Singer, prepiska sa autorom ovog teksta 2000-2001g.

¹¹²Werschetzer Haus Kalender, 1924-1941.

¹¹³Isto

¹¹⁴Ivan Singer, *My Father's Blessing - My Salvation*, Sidnej 2004.

u punom jevrejskom životu na zemljištu, osveštanom svima jevrejskim tradicijama”¹¹⁵.

Vrsni erudita kakav je bio rabin Leopold Fišer nije mogao ostati nezapažen ni van granica naše zemlje. Često je bio pozivan da drži predike u drugim gradovima, kako u zemlji tako u inostranstvu, te više puta odlazio u Beč na poziv tamošnje jevrejske zajednice¹¹⁶.

Vodio je prepisku sa mnogim svetski poznatim piscima i naučnicima, među kojima su bili Šalom Alejhem, Šalom Aš, Rabindranat Tagore¹¹⁷. Ovde posebno izdvajamo njegovo interesovanje za Tagoru, indijskog književnika i filozofa¹¹⁸.

Evropa i zapadni svet uopšte, za Tagoru je čuo tek kada je on 1913. godine dobio Nobelovu nagradu za književnost. U to vreme rabin Fišer živeo je u Berlinu i ta vest učinila je da on počne da se zanima za Tagoru¹¹⁹. Kada je otpočela njihova prepiska ne može se sa sigurnošću utvrditi. Međutim, kakav će utisak ostaviti rabin Fišer na Tagoru, najbolje ilustruje njegova želja da dođe u Vršac i poseti rabina Fišera¹²⁰.

Prvi susret sa Tagorom imao je prilikom Tagorinog trodnevnog boravka u Beogradu 14-16. novembra 1926. godine. U pismu svome prijatelju Leonu Valu rabin Fišer opisuje svoje utiske i atmosferu velikog oduševljenja koje je vladalo u Beogradu povodom tog događaja: „Koliko je Tagorino delo veliko, toliko čoveka pleni i njegova pojava koja podseća na likove naših mudraca iz starih vremena”. „Pošto je voz kasno u nedelju uveče stigao na stanicu, dočekala ga je masa okupljenog sveta, među kojima su bile i najuglednije ličnosti Beograda. Tagori je pozeleo dobrodošlicu Dr Popović, rektor Beogradskog Univerziteta, a zatim i druge zvanične ličnosti. Sa njim su došle i njegove dve kćerke, zet i unuk. Sutradan, nakon što se odmorio od puta, bio sam u prilici da razgovaram sa njim. Moji utisci teško se daju opisati rečima. Predveče sam prisustvovao njegovom

¹¹⁵*Jevrejski Almanah*, Godište I-V, 1925/26-1929/30, Vršac.

¹¹⁶Sećanja Eve Fišer, razgovor sa autorom ovog teksta 2004g.

¹¹⁷Dr Cvi Asaria, navedeno delo; Sećanja Eve Fišer.

¹¹⁸Rabindranat Tagore, rođen 7. maja 1861 u Kalkuti – preminuo 7. avgusta 1941. u Kalkuti. Nobelovu nagradu za književnost dobio je 1913. godine. Pesnik, pripovedač, pisac pozorišnih komada, esejista, kompozitor, slikar; bio je veoma zaslužan za upoznavanje Zapadnog sveta sa bogatom indijskom kulturom i obrnuto. On je zasigurno jedna od naistaknutijih ličnosti novije indijske istorije. Bio je veliki borac za nezavisnost Indije.

¹¹⁹Lična arhiva Dr Erika Fišera.

¹²⁰Sećanja Eve Fišer; Lična arhiva Dr Erika Fišera.

predavanju u velikoj sali Univerziteta na temu 'civilizacijske tekovine modernog doba' ¹²¹.

Rabindranat Tagora je bio prvi indijski književnik koga je naša sredina 1926. godine imala priliku i lično da doživi. Godinu dana pre toga (1925), Isidora Sekulić je pripremila esej „Poezija Rabindranata Tagore“, dok je David S. Pijade već 1921. godine bio preveo neke pesme iz Tagorine zbirke „Gitanjali“. To je nesumnjivo ostavilo traga kod naše čitalačke publike i pojedinih književnika. Tagore je zbog svojih univerzalnih vrednosti bio priznat i na Istoku i na Zapadu. Stvarao je u Indiji, ali i svuda po svetu gde je putovao, novu kulturnu atmosferu, otvoreniju, demokratskiju, internacionalniju. Bio je književnik, mislilac, reformator, muzičar, slikar, pedagog i u međunarodnim razmerama ugledna i uticajna ličnost.

Osnovao je 1921. Sveindijski Univerzitet u Bengalu, gde je predavao i zajedno sa svojim profesorima i studentima radio na približavanju kultura Istoka i Zapada.

U tom periodu rabin Fišer se zanimao za Indiju i prikupljao podatke o jevrejskom stanovništvu koje tamo živi, a rezultate svog rada objavio je 1928. godine u III broju Almanaha. U uvodnom delu tog teskta on naglašava da se o tamošnjim Jevrejima kod nas veoma malo zna ili u najboljem slučaju postoje samo neki magloviti nejasni pojmovi. „ ... U Indiji postoji brojno jevrejsko stanovništvo, naročito u britanskoj, ili prednjoj Indiji. Ali Jevreji obitavaju razasuti po različitim oblastima te goleme zemlje, tako da Jevreji jedne pokrajine ne znadu za egzistenciju braće što stanuju u drugim pokrajinama. A nema ni jedne zemlje, o čijim bi Jevrejima postojala tako raznovrsna mišljenja, baš kao o Jevrejima Indije. Prema razlici u tipovima postoje u Indiji tri skupine Jevreja i to: beli Jevreji, crni Jevreji i Beni Izrael. Naravno da u toj zemlji stanuje i mnogo evropskih, perzijskih, arapskih i još drugih Jevreja. Ove tri grupe indijskih Jevreja stanuju svaka zasebno u različitim oblastima zemlje, ali unatoč tome postoji u prikazivanju tih tipova najveća zbrka“. On dalje u tekstu podrobno opisuje istoriju indijskih Jevreja, njihove osobine i trenutni položaj¹²².

U to vreme rabin Fišer je dosta podrobni podataka o jevrejskoj zajednici u Indiji dobio od izvesnog Dr A. Goldštajna koji je 1927. godine boravio u Indiji kao predstavnik organizacije Keren Hajesod (Investicioni fond za Palestinu). U pomenutom tekstu on spominje boravak Dr Gold-

¹²¹Lična arhiva Dr Erika Fišera.

¹²²Jevrejski Almanah, Godište II, 1927/28, Vršac.

štajna u Indiji, navodeći da se u Kalkuti zadržao 23 dana, a u Bombaju 18 dana¹²³.

Početak tridesetih godina dvadesetog veka, antisemitizam je u novom ruhu stupio na političku scenu Evrope, ovog puta osvojivši političku vlast u Nemačkoj. Budući da je rabin Fišer održavao kontakt sa svojim prijateljima iz studentskih dana u Berlinu, do njega su stizale vesti o tamošnjim zbivanjima. Nakon dolaska Hitlera na mesto kancelara Nemačke (30. januar 1933) i nakon paljevine Rajhstaga (27. februar 1933) ozakonjeno je u Nemačkoj hapšenje i pritvor bez naloga suda i bez suđenja. Ljudi su hapšeni i prebijani po ulicama. Strani novinari i diplomate u Berlinu i sami su u pojedinim slučajevima bili očevici ovih događaja. Jevreji su se prvi našli na meti nacista. Napadani su svud širom Nemačke; vlasnici prodavnica, rabini, čelnici jevrejskih zajednica, obični ljudi. Građanstvo je javno pozivano da bojkotuje jevrejske prodavnice koje su nacisti obeležavali Davidovom zvezdom i natpisom „Jude“. Nemački Jevreji bili su ošamućeni onim što ih je zadesilo. Početkom aprila 1933. nemačka vlada izdala je naredbu o otpuštanju svih službenika iz državne službe koji nisu 'arijevskog porekla'. Nekoliko dan kasnije pojavili su se plakati na berlinskom Univerzitetu u kojima je pisalo da su „Jevreji naši najveći neprijatelji“. Ubrzo je usledilo isterivanje Jevreja sa nemačkih univerziteta; Tagorin prijatelj, Albert Ajnštajn, napušta Nemačku. Njegov letnjikovac u blizini Berlina, ubrzo nakon njegovog odlaska iz Nemačke, demolirala je grupa nacista¹²⁴.

Tagorino reagovanje na ove događaje prenosi rabin Fišer u pismu svom prijatelju Leonu Valu: „... ovakve brutalnosti svaki civilizovan čovek mora da osudi“¹²⁵.

Dr Mavro Frankfurter, vinkovački rabin, studirao je u Berlinu zajedno sa rabinom Fišerom i bio njegov dobar prijatelj¹²⁶. David Frankfurter, sin rabina Frankfurtera, izvršio je 4. februara 1936. godine atentat na Vilhelma Gustlofa, Hitlerovog izaslanika u Švajcarskoj. Ovaj 25-godišnjak, student medicine, nakon atentata, odmah je otišao u policiju da se preda i objasni zašto je to učinio¹²⁷. Rabin Fišer o ovome piše Leonu Valu i Tagori: „Ovaj nesrećni mladić odlučio se na ovakav čin, koji je bez sumnje za

¹²³Jevrejski Almanah, Godište II, 1927/28, Vršac.

¹²⁴Martin Gilbert, *The Holocaust - A History of the Jews of Europe during te second World War*, New York, 1985.

¹²⁵Lična arhiva Dr Erika Fišera, sina rabina Leopolda Fišera.

¹²⁶Dr Cvi Asaria, navedeno delo.

¹²⁷Martin Gilbert, *The Holocaust - A History of the Jews of Europe during te second World War*, New York, 1985.

osudu, da bi čitavom svetu ukazao na patnje koje naš narod proživljava u Nemačkoj. Bol u srcu njegovog oca i moga prijatelja nema utehe"¹²⁸.

Naklonost koju je rabin Fišer imao prema Tagori, indijskoj kulturi, njenoj dugotrajnoj i bogatoj civilizaciji, rađa kod njega simpatije prema ideji o tešnjem povezivanju indijskog i jevrejskog naroda. U Nemačkoj je egzistencija jevrejskog naroda bila ozbiljno ugrožena a antisemitizam je uzimao maha i u drugim evropskim državama. Mnogi nevoljnici bili su tih godina primorani da napuste Nemačku i potraže utočište tamo gde će moći mirno da žive bez straha za svoj život. Nije bilo čudno da je rabin Fišer video Indiju kao jedno od mogućih utočišta za jevrejske izbeglice. Ovome je doprinelo i Tagorino lično zalaganje o čemu rabin Fišer piše u pismu Leonu Valu napominjući da će se Tagore zauzeti da se jedan broj jevrejskih izbeglica naseli u Bengalu i osnuje svoje zajednice koje će, kako sam Tagore kaže, „vrlinom svojih radnih sposobnosti“ doprineti i razvoju tamošnje sredine¹²⁹. Rabin Fišer u nastavku piše: „ U Indiji se ono veliko i uzvišeno propoveda na način kakvim su sa ne manje snage i poetske lepote prorokovali naši jevrejski proroci“, i zatim citira Tagoru: „Mi, prosjaci Azije pokazaćemo čovečanstvu da čist čovek, bez oružja, snagom svoje ljubavi i svoga duha pobeđuje. Mi ćemo uspostaviti presto duha“¹³⁰.

Razloge koji su uticali da rabin Fišer sa oduševljenjem prihvati ovakvu jednu ideju i svesrdno je podrži nije teško prepoznati. Dok je Nemačka sve više potpadala pod uticaj nacizma i militarizma, Indija je bila pod velikim uticajem Mahatme Gandija i sledila je njegov put nenasilne borbe za svoju nezavisnost. Putevi kojima su se kretale ove dve države bili su potpuno suprotni i različiti. Suprotnost između politike koja se vodila u Nemačkoj i one u Indiji, nije mogla biti veća: Gandi je u Indiji nastojao da se mirnim putem izbori za slobodu i pravdu, da prevaziđe tradicionalni kastinski sistem koji je među ljudima postavljao barijere, dok su se u Nemačkoj uspostavljale nove, političke, rasne i nacionalne barijere.

Postavljalo se pitanje, gde jevrejske izbeglice mogu da odu? Vrata S.A.D.-a, bila su otvorena samo u maloj meri u kojoj je to dopuštala regulativa o imigracionim kvotama, a slično je bilo i u drugim državama.

Čak je i Gandi, privržen ideji mirnog otpora, videvši zlo koje se dešava u Nemačkoj, izjavio da ako postoji opravdanje za rat, onda bi to bio rat protiv Nemačke zbog njenog nehumanog postupanja prema svojim

¹²⁸Lična arhiva Dr Erika Fišera.

¹²⁹Isto

¹³⁰Lična arhiva Dr Erika Fišera.

državljanima jevrejskog porekla¹³¹. Međutim, on nije mogao da zamisli svu surovost koja će uslediti. Zbog toga je bio potpuno nerealan njegov savet nemačkim Jevrejima da se okrenu mirnom otporu kakav je on praktikovao protiv rasizma u Južnoj Africi i u borbi za nezavisnost Indije. Britanska kolonijalna vlast u Indiji i Hitlerov režim u Nemačkoj, u političkom i moralnom smislu, bili su dva različita sveta¹³².

Među istaknutim Jevrejima u Kraljevini S. H. S. (odnosno Kraljevini Jugoslaviji) bilo je oduševljenih pristalica buđenja nacionalne svesti u Indiji, i simpatija prema njenoj kulturi i bogatom duhovnom nasleđu. Možda to oduševljenje najbolje ilustruje tekst objavljen u Jevrejskom Almanahu za godinu 1925/26 pod naslovom „Young-India – Jung Juda”¹³³. Autor ovog teksta je Dr Julije Dohanji, tadašnji potpredsednik Saveza Cionista u Kraljevini S. H. S. On se u ovom tekstu protivi gledanju na velike i stare civilizacije kao na nešto što pripada samo prošlosti. Za Gandija kaže sledeće: „Glavna ideja Gandijevog pokreta je pobeda sile krotkošću, preuzimanjem patnji na sebe, mirnim istrajanjem u ljubavi protiv mržnje, požrtvovanošću nasuprot tiraniji, dubokom verom u pobedu pravde i budućnost indijskog naroda”¹³⁴. Naslov teksta odnosi se na Gandijev časopis „Young India” („Mlada Indija”) i ono što taj pojam predstavlja, kao i njegov inspirativan uticaj na jevrejski narod.

Ono što treba istaći jeste važna istorijska činjenica da antisemitizam nikada nije postojao u Indiji. Među prvima koji su podigli svoj glas da osude antijevrejsku politiku u Nemačkoj bio je i indijski borac za nezavisnost, Gandijev prijatelj i saborac, Džavaharlal Nehru. Nehru je svesrdno zagovarao ideju da se jevrejskim izbeglicama omogući naseljavanje u Indiji. To je, po njegovom mišljenju, bio jedini način da se Jevreji spasu od nacističkog zla¹³⁵.

Zahvaljujući Nehruovom zalaganju i naporima Sveindijskog Kongresnog Odbora (All-India Congress Committee), znatnom broju jevrejskih izbeglica omogućeno je da dođu u Indiju i nastave da se bave svojim profesijama. On je pomogao i da se jevrejskim lekarima u Indiji prizna-

¹³¹*Die Emigration von Juden aus Mitteleuropa nach Indian während der Verfolgung durch das NS-Regime*, u publikaciji: *Wechselwirkungen Jahrbuch*, Stuttgart, 1991.

¹³²Margaret Chatterjee, *Gandhi and his Jewish Friends*, London, 1992.

¹³³*Jevrejski Almanah*, Godište I, 1925/26g, Vršac.

¹³⁴Isto

¹³⁵*Die Emigration von Juden aus Mitteleuropa nach Indian während der Verfolgung durch das NS-Regime*, u publikaciji: *Wechselwirkungen Jahrbuch*, Stuttgart, 1991.; Margaret Chatterjee, *Gandhi and his Jewish Friends*, London, 1992.

ju stručne kvalifikacije stečene u Evropi, te da mogu nastaviti obavljanje svoje lekarske prakse. Pored toga, preko Sveindijskog Kongresnog Odbora, prosleđivane su nadležnim vlastima molbe za prihvata Jevreja inženjera, hemičara, filmskih radnika, i dr. sličnih profesija¹³⁶.

Međutim, Britanske vlasti nametale su ograničenja za prihvat jevrejskih izbeglica. Iako je već 1934. godine, Jevrejska humanitarna organizacija za pomoć izbeglicama – Jewish Relief Association – sa sedištem u Bombaju, otpočela svoj humanitarni rad, brojne poteškoće stajale su na putu masovnijem prihvatu izbeglica i obezbeđivanju potrebnih uslova za njihov dolazak¹³⁷.

Primanju jevrejskih izbeglica u Indiju, protivili su se lideri Muslimana u Indiji, a kritikovali su i dopuštanje naseljavanja Jevreja u Palestinu. To je bio jedan od razloga da vlasti ograniče ulazak jevrejskih izbeglica u Indiju, i donesu odluku da izbeglice moraju imati garantovano zaposlenje kao uslov za dobijanje vize za dolazak u Indiju¹³⁸.

Kao što je to rabin Fišer opisao u Jevrejskom Almanahu, u Indiji su postojale jevrejske zajednice koje su tu od davnina živele. Kontrast između jevrejskih izbeglica koje su 30-tih i 40-tih godina stizale u Indiju i domaćih Jevreja bio je priličan. Kao prvo, domaći Jevreji nisu nikada i ni u kojoj formi osetili antisemitizam. Oni su bili integrisani u svoju okolinu i životni poredak koji je tu postojao vekovima, dok su izbeglice iskusile najgori mogući vid rasizma. Premda su došli u zemlju koja je u svetu najtolerantnija prema Jevrejima, morali su da se izbore za svoju egzistenciju i da se izbore za svoj status. Britanske vlasti su ih uprkos činjenici da su žrtve režima, smatrali 'strancima iz neprijateljskih država'¹³⁹.

Sasvim je onda bilo prirodno da je rabin Fišer imao simpatije prema ideji koja je pružala izvestan zračak nade ma iz koje on udaljenosti dolazio. Njegovo prijateljstvo sa Tagorom koje se rodilo iz njihove prepiske, moglo je, sasvim sigurno, da predstavlja još jednu nit u građenju prijateljskih veza između dva naroda. U nesrećnim okolnostima, u tragedijama kao što je Holokaust, svaka takva nit vredi mnogo. Tagore je bio uvažavan i slavljen širom Indije i njegove reči nisu bile bez važnosti.

¹³⁶*Die Emigration von Juden aus Mitteleuropa nach Indien während der Verfolgung durch das NS-Regime*, u publikaciji: *Wechselwirkungen Jahrbuch*, Stuttgart, 1991.

¹³⁷Joan Roland, *Jews in British India: Identity in a Colonial Era*, Hanover – London, 1989.

¹³⁸Isto.

¹³⁹Joan Roland, navedeno delo.

Postojali su različiti kontakti koje su pojedini Jevreji ostvarili sa Rabindranatom Tagorom a koji su prethodili njegovom pozivu upućenom 1937. godine članovima Cionističke organizacije da dođu u Indiju i osnuju farme manjeg tipa u blizini Santiniketana (o toj zamisli pisao je i rabinu Fišeru). Tagore je ovaj predlog uputio Dr Emanuelu Olsvangeru, jednom od predstavnika organizacije Jewish Agency u Indiji. Poslao je i 'nacrt plana o saradnji' koji bi uključio prve jevrejske doseljenike i radnike. Ništa se, međutim, posle toga nije čulo o ovom planu¹⁴⁰.

U svom eseju „Kalantar”, prvi put objavljenom u časopisu *Purichay* još avgusta 1933, Rabindranat Tagore je na odlučan način osudio fašizam, uključujući i njegovu nemačku varijantu¹⁴¹.

Aleks Aronson, mladi Jevrejin, izbeglica iz nacističke Nemačke, uputio je februara 1937. pismo Tagori moleći ga da bude primljen kao predavač na njegov Univerzitet u Santiniketanu¹⁴². Aronson je napustio Nemačku kada je Hitler došao na vlast i otišao u London na studije engleskog jezika. Nakon što je diplomirao, bilo je isuviše teško naći u to vreme zaposlenje u Velikoj Britaniji. Čuo je za Tagorin Univerzitet i ponet dobrim glasom koji ga je pratio, uputio je Tagori pismo i objasnio mu je svoj izbeglički status, koje obrazovanje poseduje i izneo mu želju da radi i ponudi svoje znanje. Nekoliko nedelja kasnije dobio je pozitivan odgovor, tako da je već novembra 1937, sa tek navršenih 25 godina stigao u Santiniketana. U Indiji će ostati skoro devet godina. U Santiniketanu je našao mesto koje mu je pružilo utočište od haosa i dezintegracije; bilo je to mesto koje mu je stvorilo idealno okruženje za naporan i kreativan rad predavača, istraživača i akademskog pisca.

U svojim pismima i objavljenim tekstovima Aronson nikada nije iscrpeo reči zahvalnosti za srdačnost s kojom je prihvaćen u Santiniketanu¹⁴³.

Dr Leopold Fišer, bio je čovek velikog entuzijazma, kako u svakodnevnim dužnostima rabina, tako i u naučnom radu, u uspostavljanju mostova među ljudima, negovanju plemenitih ideja i pobožnosti. Njegovo

¹⁴⁰Krishna Dutta, *Rabindranath Tagore: The Myriad Minded Man*, London, 1995.; pismo datirano 8. jula 1937, Arhiv Rabindra-Bhavan, Kalkuta.

¹⁴¹Isto

¹⁴²Alex Aronson, *The Seeds of Time*, Kalkuta, 1994; A. Aronson, *For the Time Being*, Kalkuta 1995.

¹⁴³Alex Aronson, *The Seeds of Time*, Kalkuta, 1994; A. Aronson, *For the Time Being*, Kalkuta 1995.

visoko obrazovanje služilo je zajednici čiji je rabin bio, ali je istovremeno, doseglo i dalje od toga. U sredini gde je živeo bio je poštovan i uvažavan, ali, bilo to paradoksalno ili ne, desilo se da je nastao sukob između rabina Fišera i tadašnjeg predsednika Jevrejske opštine Vršac¹⁴⁴. Na učenost rabina bilo je neugodnih primedbi u opštini, pa je donesena odluka da se njegova primanja smanje. On se tome protivio i tada su počela da se šire ogovaranja o moralnom životu rabina. Stvar je kulminirala kada je opština odlučila da rabinu ukine primanja. Savez Jevrejskih opština Jugoslavije se obratio rabinu Menahemu Laslu tražeći da otputuje u Vršac i raščisti uzroke svade. Po mišljenju rabina Menahema Lasla svi napadi od strane opštine izneti u izveštaju nisu imali osnova. Oko pola godine zadržao se Dr Laslo u svojstvu rabina i sveštenika i predsedavajućeg opštine, a opština je bila prinuđena da daje platu ne samo rabinu Fišeru već i Dr Laslu¹⁴⁵.

Rabin Fišer se posle toga penzionisao i 1939. godine odselio u Beograd, gde je ubrzo tragično izgubio život u Holokaustu¹⁴⁶. Sve se to dešavalo u vreme kada je II svetski rat bio na pomolu, kada se u susednoj Rumuniji, nedaleko od Vršca, već osećala politika progona prema Jevrejima. U oktobru 1938, sinagoga u Rešici je noću bila dignuta u vazduh od strane nepoznatih počinilaca, a istovremeno je podmetnut požar i potpuno su spaljena 3 mlina, vlasništvo Jevreja. Tokom predstave jevrejskog pozorišta iz Vilne u temišvarskom pozorištu, dve osobe iz gledališta bacile su bombe na pozornicu, usled čijih eksplozija su nastali požar i panika. Bilo je 10 mrtvih i 76 ranjenih osoba. Teroristi su umakli¹⁴⁷.

Veliki indijski književnik i mislilac, Rabindranat Tagore, umro je 7. avgusta 1941. godine u 80-oj godini, u miru i tišini svoga doma. Samo oko dva meseca posle Tagorine smrti, rabin Fišer izgubio je život u istom onom logoru u koji su Nemci deportovali i sve banatske Jevreje. Tu je bila i celokupna jevrejska populacija Vršca. Rabin i njegova zajednica, zajedno su nestali u Holokaustu.

¹⁴⁴F. Mileker, *Banatske istorije*, Vršac, 2003.

¹⁴⁵Dr Cvi Asaria, navedeno delo.

¹⁴⁶Sećanja Eve Fišer i Dr Erika Fišera.

¹⁴⁷F. Mileker, *Banatske istorije*, Vršac, 2003.

Nikola Račić

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF JEWS IN VRŠAC

SUMMARY

The paper deals with the history of Jews in the north-Banat town of Vršac in the period from 1716 to 1941. It is important that the paper uses archive material: or old memoirs written more than 100 years ago. It is of special significance that use was made of archive documents from the Romanian city of Timișoara, and of the relevant literature. Special attention was paid to the religious aspects of this past, including the arrival of the first rabbis and other religious officials and the building of the synagogue and school. The paper also presents significant information regarding the personal reputation of the rabbis, their education and generally their work in the domain of general culture. There is an important note on establishing friendly relations with the Indian poet Rabindranath Tagore, and his attempts to assist the European Jews after the first mention of threats that became manifest after the rise of the national-socialists to power in Germany.